D'Alembert

FELSEFENİN ÖĞELERİ

ÖTEKİ YAYINEVİ

ÖTEKİ YAYINEVİ

Oteki
FELSEFE

Yapım
ÖTEKİ AJANS

Kapak Tasarımı
KORAY ARIKAN

Redaktör
SEVAL BOZKURT

Baskı ve Cilt
ÖTEKİ MATBAASI

Birinci Basım
TEMMUZ 2000

Kitabın Özgün Adı
Essai Sur Les Éléments de Philosophie
ou
Sur Les Principes Des Connaissances Humaines

YÖNETİM YERİ
Ataç-2 Sokak No: 65/1
06420 Kızılay/ANKARA
Tel: 312 435 38 33
Fax: 312 433 96 09

ISBN 975-584-168-7

D'ALEMBERT

FELSEFENİN ÖĞELERİ

YA DA
İNSAN BİLGİLERİNİN İLKELERİ
ÜZERİNE DENEME

Fransızcadan Çeviren
Hüseyin KÖSE

İÇİNDEKİLER

Önsöz 7
I. 18. Yüzyıl Ortamında İnsan Zekâsının Tablosu 13
II. Yapıtın Amacı 17
III. Konu ve Genel Plan 23
IV. Felsefenin Öğelerinde İzlenen Genel Yöntem 28
V. Mantık 37
VI. Metafizik 42
VII. Ahlak 61
VIII. Ahlakın Bölümlendirilmesi
İnsan Ahlakı 66
IX. Yasa Koyucuların Ahlakı 76
X. Devletler Ahlakı 89
XI. Yurttaş Ahlakı 91
XII. Filozof Ahlakı 98
XIII. Gramer 104

ÖNSÖZ

Jean Le Rond d'Alembert 16 Kasım 1717'de, Paris'te doğdu. Küçük yaşta bir kilisenin basamaklarına terk edilmiş, sonradan bir camcının karısı tarafından büyütülmüştür. Annesinin kim olduğu bilinmemekte, ancak babasının bir topçu subayı olduğu sanılmaktadır. Matematikçi ve felsefeci olan d'Alembert, hukuk öğrenimi de görmüş, hatta bir ara avukatlık bile yapmıştır. D'Alembert, Diderot tarafından geliştirilen ünlü Ansiklopedi hareketine fiilen katılmış, "Ansiklopedi İçin Hazırlık Söylevi"yle felsefe alanında da saygın bir deha olduğunu kanıtlamıştır. İnsan bilgilerinin kökeni hakkında İngiliz amprisistlerinden, özellikle Locke ve Bacon'dan derin bir şekilde etkilenmiştir. D'Alembert insan bilgilerinin bir soyağacını yapmış, yine Bacon'dan esinlenerek, tüm insan bilimlerini akıl, bellek ve imgelem gücü yetileriyle sınırlayan bir görüşe varmıştır. Dış dünyanın gerçekliği ve onun algılarımıza yansıma şekli konusunda diğer tüm Aydınlanma filozoflarından daha tutarlı düşünceler ileri sürmüş olan d'Alembert, bir filozof olmaktan ziyade, ken-

dini döneminin felsefi hareketlerini yaymaya adamış bir yazar portresi çizmiştir. Mekanik ve geometri alanlarında da ayrıca küçük çaplı ama değeri yadsınmaz bir öneme sahip yedi yapıt ortaya koymuştur. D'Alembert'in doğa bilimlerine yaklaşımı da, çağdaşlarınınkinden bir hayli farklı ve ilginçtir; sözgelimi o, güzel konuşma sanatını (belagat) doğa bilimleri içine dahil eder ve temelde Bilimlerin, Sanatlardan ayrı düşünülemeyeceği görüşünü savunur.

Yine O'nun *Atılganlık Üstüne* adlı yapıtı, hareketin yasaları ve nedenleriyle, vücudun canlılığı arasındaki karşılıklı ilişkiyi ele alan genel bir çalışmadır. Aynı yapıtta statik ve dinamik yasaların gerçeklik derecelerinin ne olduğunu çözümlemeye girişmiş, sözgelimi zaman kavramının nereden doğmuş olabileceği gibi spesifik bir konuda bilimsel ve cesur bir bakış açısı getirmiştir. Bu sonuncusu, yaklaşık iki yüzyıl sonra ele alınacak bir sorundur ve sonunda, çağdaş kuantum ve relativite kavramlarıyla sonuçlanacaktır. D'Alembert, aynı yapıtın ikinci bölümünde, belli bir kütleye sahip olan insan bedeni ve bu kütlenin maruz kaldığı aksiyonlarla, Newtoncu çekim yasası ve karşılıklı etkiler sorununu ağır biçimde eleştirmiş, sonunda kendi adını taşıyan ünlü ilkesini; "dış güçlerin eylemine maruz kalan hareket halindeki cisimler ve onların tepkilerinin her zaman bir denge koşulu içinde gerçekleşmediği kuramını" ortaya koymuştur. Ayrıca düşünürün, enerjinin korunumu konusundaki değerli kanıtları bugün bile, enerjinin korunumu yasasının denetimi konusunda önemli bir yere sahiptir.

Felsefenin Öğeleri ya da İnsan Bilgilerinin İlkeleri Üstüne Deneme adlı bu yapıtı ise, düşünürün bitmek tükenmek bilmeyen *tanıma* uğraşının apaçık bir delili gibidir. D'Alembert'in bu yapıttaki akılcılığı, kapalı ve aynı oranda ölçülü bir biçemin izlerini taşır. Düşünür, burada sık sık soyutlamalar ve metafizik birtakım çıkarsamalarda bulunur, ancak yine o uğruna adeta ta-

pındığı bilime olduğu kadar, teolojiye (Tanrıbilim) de gereken saygıyı göstermeyi ihmal etmez. Bu konuda, sözgelimi ünlü İngiliz düşünürü *Berkeley*'in maddi olmayan (*immateriele*) evren tasarımını reddeder, ne var ki, akıl söz konusu olduğunda, her zaman hayranlık uyandırıcı bir dinselliği ifade eden ampirizm (deneycilik), henüz küsnül duyguların pençesine düşmemiş olarak tüm ihtişamıyla aklın ve mantığın buyruğundadır.

Felsefenin Öğeleri Üstüne Deneme'de, Descartes'ta yeni bir bilimsel yöntemin kuruluşunu gören d'Alembert, her türlü dogmatizmden sakınan bir tutum içinde, Bilim ve Sanatların vahyin ve ilahi esinin alanı olmayıp insanlığa yaşamın temel kural ve ilkelerini sağlamada tamamıyla bilimsel bir alan olduğu bakış açısından hareketle, Aklı ve bilinci metafiziğin en üst basamaklarında tanımlamaya çalışır. Buna göre akıl, "ben"le dış dünya arasındaki tüm ilişkileri keşfetmeye tahsis edilmiştir ve bizzat *kendinde* Tanrısal bir ilkeyi açığa vurur. Şu halde, insan yaşamı üstünde yüzyıllardır hüküm süren bu cehalet ve aymazlıkların gerisinde, aklın ve mantığın insan bilimlerine hatalı bir uygulanışı yatmaktadır.

Hüseyin KÖSE
Erzurum, 22 Mayıs 2000

Jean Le Rond d'Alembert (1717-1783)

Felsefenin Öğeleri Üzerine Deneme, 1759'da (Amsterdam Z. Chatelain ve oğlu tarafından) *"Felsefe, Tarih ve Edebiyât Seçkileri"*nin dördüncü cildi içinde yayımlanmıştır. Gilles Maheu'ya göre*, bu basım Bruyset tarafından Lyon'da yapılmıştır. 1767'de bir de *"Felsefenin Öğelerinin Farklı Yönleri Üzerine Aydınlatıcı Bilgiler"*i içeren beşinci cildin girişindeki uyarı bölümünde belirtildiği gibi *"Aydınlatıcı bilgiler"*, temelde II. Frédéric tarafından d'Alembert'e yollanmış açıklama ve uyarılar sonucunda kaleme alınmıştır. Bundan başka, uyarı bölümü, yazarın *Aydınlatıcı bilgilere* artık bir son vermeyi düşündüğünü göstermektedir. 1887'de Charles Henry, *"d'Alembert'in Basılmamış Mektupları ve Yapıtları"*nı yayımlamıştı (Perrin). Burada yayımlanmamış iki "Aydınlatıcı Bilgi"yle daha karşılaşılmaktadır. Bu metinler, yazarın sağlığında da yayımlanmamıştır. Mevcut basımda bu metinlere yer verilmeyişinin nedeni bu-

* "Jean d'Alembert'in Yapıtı ve Yaşamı; Bir Yaşamöyküsü Denemesi", Tez, Paris 1967, 5. Kısım.

dur. Sonuçta d'Alembert uyarı bölümünde *"Öğeler"* ve *"Aydınlatıcı Bilgiler"*in birbirini izleyen süreğen bir metin içinde "erimiş" olduğunu her fırsatta dile getirmiştir. Sonraki yayıncılar da (Bastien, 1805 ve Berlin, 1821) her *"Aydınlatıcı Bilgi"*yi *"Öğeler"*le ilgili bölümün devamında sunmuşlardır. Derleme bir yapıtın ilkelerine uyarak biz de ilk sunuya bağlı kaldık.

D'Alembert *"Seçkiler"*de yayımlanmış metinlere sık sık geri döner. *"Öğeler ya da Aydınlatıcı Bilgiler'*e ilişkin bu ek metinler söz konusu olduğunda, biz de sunulan basımın sayfalarını numaralamayı uygun gördük ve özgün sayfa numaralamasını (*pagination*) diğerleri için de koruduk.

Metnin düzenlenmesi konusunda şu yapıttan yararlandık:

- *Felsefe, Tarih ve Edebiyat Seçkileri,* Amsterdam, Z. Chatelain ve oğlu: 1759, 1767, 1770 ve 1773 baskıları 1. (Girişin Özeti), 4. (*Öğeler*) ve 5. (*Aydınlatıcı bilgilerin* ve uyarı bölümünün özeti) ciltler.

D'Alembert 1783 yılında ölümünün arifesinde "*Seçkiler*"in yeni bir basımını tasarlıyordu. Biz Paris'te mevcut bir baskının (Leide, Muriay) ancak 5. Cildini bulabildik. Burada şu sorulabilir: D'Alembert'in kendisi de acaba metne son şeklini verebilmiş miydi? Ne var ki biyografi yazarları bu konuda pek de uzlaşma içinde görünmüyorlar. Şu halde biz de 1773 basımı metni esas alacağız.

FELSEFE, TARİH ve EDEBİYAT SEÇKİLERİ'nin 1759 basımına Önsöz'ün Özeti

"*Felsefenin Öğeleri*" yanında dördüncü cildin büyük bölümünü oluşturan öğelerin pek azı, bilimsel anlamda benzer öğelerin başka konularının akılcı bir tablosunu ve bir taslağını kapsamak zorundaydı. Bununla birlikte bu taslak ve tabloyu olabildiğince eğitici kılmaya çalıştık; çünkü felsefenin birinci ödevi eğitmektir ve yalnızca öğrenme yoluyla arzu edilebilir. Felsefenin dili açık, ve süslemeleri gerçekçidir.

Birçok kişi, yazarın matematik yapıtlarının önsözlerini onlardan ayrı ayrı yararlanmak arzusuyla yayımlamıştır. Yazar bu önsözlerin içerdiği en felsefi bölümleri sonradan Öğeler'e eklemek amacıyla çıkarmıştır. Belli ki, bu tür parçaların asıl metinle hiçbir uyumsuzluk yaratmayacağına inanmıştır.

- I -

18. Yüzyıl Ortamında İnsan Zekâsının Tablosu

Görünen odur ki aşağı yukarı üç yüzyıldan beri her yüzyılın kendi ortamını yönlendiren doğa, insan zekâsı alanında da bir devrim çağı yaratmayı bilmiştir. Beşinci yüzyılın ortalarında Constantinople'un alınışı, Batı dünyasına aydınlanmayı yeniden sokmuştu. 16. yy. dünyası ise Avrupa'nın büyük bir bölümünde sistem ve dinlerin hızla değişimine tanık oldu; Reformcuların yeni doğmaları bir yandan kendilerine destek bulurken; diğer yandan iyi-kötü yorumlanmış Tanrı vahyinin sıcak bir çatışmaya yol açmasıyla, sonunda kendi kendini yetiştirme yanlıları ile ona karşı olanları karşı karşıya getirmişti; bu büyük itkiyle canlanan çekişme, her tür bilginin çoğalmasına hizmet ederken, öte yandan karmaşa ve sapkınlıkların bağrında yeşeren ışık, bu tür tartışmalarla en ilgisiz gibi görünen konulara bile sıçramıştı.[1] Sonunda

1 Burada, 1545'te başlayan ve adeta Protestanlar ve Katolikler arasında kesin bir ayrımı simgeleyen Otuzlar Meclisindeki Protestanlık dönemini düşünüyorum.

17. yy.da Descartes, yeni bir felsefenin temellerini attı. Önceleri öfkeyle bastırılmaya çalışılan ve çok geçmeden boş inançla yoğrulan bu felsefe, doğru ve faydalı olarak içerdiği ne varsa hepsini bugüne indirgedi.[1]

İçinde yaşadığımız yüzyılın ortamına, bizi kışkırtan ya da en azından kafamızı kurcalayan olaylara, ahlaklarımıza, yapıtlarımıza ve hatta görüşlerimize varıncaya dek her şeye bir an şöyle dikkatli bir gözle bakarsak, düşüncelerimizde birçok bakımdan görkemli bir değişim yaşandığını kolayca kavrayabilir; ve bize hâlâ büyük şeyler vaat eden bu değişimin hızını görebiliriz. Şimdi asıl konuya gelelim; bu devrimin ve doğanın sağlayacağı pratik yararları, gelecek kuşaklar bizden daha iyi tanıyacaklardır.

İyi ya da kötü, düşünebilen her yüzyıl -yeter ki düşünmeye inansın ve kendisinden önceki yüzyıldan başka türlü düşünmeyi bilsin- hak ettiği değeri görecek ve tıpkı kendi çağdaşlarından daha farklı düşündükleri için başka bir saygınlığa erişmiş olanlara genellikle bilge sıfatının bahşedilmesi gibi, filozof unvanıyla anılacaktır. Bizim çağımız, şu halde benzersiz oluşuyla, felsefenin çağı olarak adlandırılmıştır; birçok yazar kendi üstüne çöken bu aydınlığın gücüne inanmış olarak ona bu adı vermiş; kimileri de bu inancı paylaşmanın acizliği içinde bahşedilen bu zaferi reddetmeyi seçmiştir.

Eğer bilgilerimizin şimdiki durumu önyargısız olarak incelenirse felsefenin gelişmesine hiçbir şekilde aykırı olmadığı rahatlıkla anlaşılır. Doğa bilimi günden güne yeni zenginlikler ediniyor. Kendi sınırlarına çekilen geometri, ona en yakın duran fizik biliminin değişik bölümlerine ışık tutmayı bilmiş; dünyanın gerçek sistemi çözülmüş ve daimi bir gelişme içinde yetkinliğe ulaşmıştır; gökcisimlerinin hareketlerini egemenliği al-

1 Descartes'in Felsefesi; gerçek anlamda ancak onun ölümünden sonra 1650'lerde yaygınlaşmaya başlamıştır.

tında tutan görüşler bile bugün bizi kuşatan nesneler evrenine taşınabilmiş, geometri bu cisimleri incelemeye koyulduğunda ya da en azından bunu denediğinde, fizik biliminin değişik uygulamalarının olumlu ya da olumsuz yönlerinin de farkına varılmasını sağlamıştır. Tek kelimeyle, Dünya'dan Satürn'e, gökyüzünün tarihinden böceklerinkine varıncaya kadar, fizik biliminin topyekûn çehresi değişmiştir. Onunla birlikte hemen hemen tüm diğer bilimler yepyeni bir biçim almışlar, bu etkiyi temelde ona borçlu olduklarını açıkça kabul etmişlerdir. Bazı düşünceler bizi böyle olduğuna kesinlikle inandıracaktır.

Doğayla ilgili bir çalışma yapmak, kendi başına tatsız ve umutsuz bir davranış gibi görülebilir, çünkü bu çalışmanın sağladığı hoşnutluk tekdüze bir duygudan, kesintisiz ve heyecansız bir doyumdan ibarettir. Oysaki hazların diri olması için duyguların heyecanlarla kuşatılmış olması ve sürelerle birbirinden ayrılması gerekir. Bununla birlikte felsefe uğraşı için esaslı bir yöntemin belirlenmesi gerekir: Tasarlanan amaç, keşiflere eşlik eden coşkunun türü, bizde evrenin yansımalarını uyandıran kimi düşünceler vs.; tüm bu nedenler canlı bir yaratıcılığın kaynaştığı zihinlerde tezahür etmek zorundadır; zihin dünyasını her anlamda kışkırtan bu kaynaşma tıpkı kendi setlerini amansızca yıkan bir nehir gibi kendisini çevreleyen herşeyi bir tür şiddetle kuşatacaktır. Zira, insanlar uzun süre düşünmeyi bıraktıkları şeylere bir daha asla geri dönemezler, olsa olsa o konu hakkında sahip oldukları düşünceleri iyi ya da kötü anımsama yoluyla yeniden kurarlar. Dahası, onlar bir görüşün boyunduruğunu kırmakta öylesine zayıftırlar ki, bazı noktalarda engellendiklerini hissettikleri andan itibaren geride kalan tüm bilgilerini de kaybederler; çünkü görüş değiştirmekten korkmadıkları gibi, araştırmayla karşılarına dikilen tüm engellerden de kaçmayı seçerler. Bir kez güçlükle karşılaştıklarında artık yeni adımlar atmaktan vazgeçer ve kendi cesaretlerinin bir tür ödülü

olarak hemen yeni bir sisteme kapılanır, onu kolayca benimserler. Öte yandan, dünyamızda din dışı bilimlerin ilkelerinden vahyin dayanaklarına, metafizikten maddi evrene ilişkin düşüncelere, müzikten ahlaka, erekbilimcilerin (*teologiens*) skolastik tartışmalarından ticaretin değişik konularına, prenslerin haklarından halklarınkine, doğal yasalardan ulusların keyfi yasalarına; kısaca, en çok ilgimizi çeken konulardan, bizi hiç mi hiç ilgilendirmeyen konulara varıncaya kadar, her şey tartışılmış, çözümlenmiş, ya da en azından kurcalanmıştır. Ne var ki bazı konuları aydınlatan yeni bir ışık, bazılarını görünmez kılan yeni bir karanlık olurken, aynı zamanda bu, tıpkı okyanusların kabarması ve alçalmasıyla oluşan fizik çalkantıların denizdeki bazı maddeleri kıyıya sürüklemesi ve diğerlerini oradan uzaklaştırması gibi, zihinlerdeki aynı genel kaynaşmanın bir sonucu ya da uzantısıdır.

- II -

Yapıtın Amacı

Sunduğumuz tablo dikkatle incelendiğinde görülecektir ki us gerçekte barbarlığın bin yıldan fazla süren dinlenişinin bir sonucu olarak, onun yaptığı işkence ve gitgide yinelenen, güçlenen iktidarını ifşa etmek için ortaya çıkmıştır.

İnsan zekâsının bu devrimleri ve zaman zaman doğanın da uğradığı kimi yıkımlar izlenimci bir filozof için oldukça hoş bir konudur; özellikle eğitici olması bakımından. Şu halde açıkça düşünülebilir ki, her çağda bu tür olayların eksiksiz bir tablosuna sahip olunmuştur. Eğer dünya tarihinin bu ilginç bölümü bugün fazlasıyla ihmal edilmiş görünüyorsa, bunun nedeni Bilimlerin çok yavaş ilerlemiş olmasıdır; insanlar daima daha önceki nesillerin kaydetmiş olduğu ilerlemelerden ya da çalışmalardan haberdar oldukları için, her çağ, doğal bir rekabet gereği daha önceki yüzyılların kendilerine bırakmış oldukları mirasa yeni

bir şeyler ekleme hırçınlığı içinde olmuşlardır; bu yüzden yine her çağ; tıpkı astronomi gibi, hemen her gün eskilerine yeni gözlemler, bilgiler eklemek suretiyle onu daha da yetkinleştirerek zenginleştiren bilimlere sahip olmuştur.

Bir edebiyatçılar topluluğu, bizim için yapmayı ihmal ettikleri şeylerden dolayı haklı olarak atalarımıza yönelttiğimiz eleştiriye benzer bir eleştiriyi kendi yüzyılımız ve sonraki yüzyıllar adına yapmaya çalıştı. *Ansiklopedi* planı, işte bu görüş doğrultusunda oluştu. Daha iyisini yapmak gerektiği düşüncesiyle biz de, başka yerlerde*, çağdaşlarımızın ve atalarımızın bu konuda verdikleri dersleri vurgulamaya çalıştık. Bu yapıtın kitleye vermeyi amaçladığı mesaj, ne bu planın bir zamanlar düşmanlarınca yadsınmaya çalışıldığı, ne de kendi yazarları tarafından yozlaştırıldığıdır. Ama bu büyük yapıtın tamamlanmasından gerek çağdaşlarımızın sağlayacağı avantajlar olsun, gerek söz konusu mirasın korunması onuru daha sonraki kuşaklara ya da daha görkemli çağlara ait olsun, en azından onu geliştirmeye yönelik tüm tasarılar bu edebiyatçıların nazarında kabul görecektir. *Ansiklopedi*'nin içerdiği pek çok gerçeklik arasında belki de en önemlisi, tıpkı diğerlerine hükmeden ve onların üzerinde yükselen engin bir denizin kucağındaki kaya kütleleri gibi, yapıtın bütününe tepeden bir bakış atma çabalarının her zaman sonuçsuz kalacağı gerçeğidir. Daha yakından tanınmayı gerektiren bu gerçekler, hep bir arada *Ansiklopedi*'nin giriş bölümünü oluşturan *Felsefenin Öğeleri* içinde özetlenmiştir.

Bu dev yapıtın (*Ansiklopedi*) sağladığı yarar, hiç kuşkusuz daha genel ve daha somuttur. Bu konudaki bazı ayrıntılara aşağıda değineceğiz.

* Bkz: *Ansiklopedi*'nin Başlangıç Söylevi ve aynı yapıtın üçüncü cildinin Önsözü, Seçkilerin 1. Cildi.

Genel tarih ile bilim ve sanatların kafa yorduğu dört büyük konuyu ele alacağız burada: Bilgilerimiz, düşüncelerimiz, tartışmalarımız ve hatalarımız.

Bilgilerimizin tarihi, bize sahip olduğumuz zenginlikleri keşfetmemizi sağlamıştır ya da daha ziyade gerçek yoksulluğumuzu. Bu tarih, bir yandan insana ne kadar az şey bildiği gerçeğini göstererek onu incitirken, diğer yandan onu yüceltir ve yüreklendir, ya da en azından onda birçok alışkanlığı başlatacak olan doğru kavramları keşfe iterek öğüt vermeyi amaçlar. Görüşlerimizin tarihi ise, bize bazen zorunluluk, bazen de sabırsızlıkla, insanların birtakım ustalıklara başvurarak gerçeğin yerine gerçeğe benzer (*vraisemblable*) olanı nasıl koymuş olduklarını gösterir. Başlangıçta mümkün olanın sonradan gerçek oluşu, onun güçlü bir biçimde yeniden gözden geçirilip derinleştirilerek çağlar boyu yapılan aralıksız çalışmalarla nasıl arıtılmış ve bir inanç haline dönüştürülmüş olduğunu ortaya koyar; böylece kavrayış biçimlerimizi atalarımızınkilerden çok daha farklı kurarak izlenecek görüşleri, derinleştirilecek tahminleri ve yetkinleştirilecek bilgileri sunar. Tartışmalarımızın tarihi, henüz olgunlaşmamış kavramları, sözcüklerin hatalı kullanımlarını, adlandırma zorluklarıyla ertelenmiş bilimsel ilerlemeyi, kimi çabaların maskelediği tutkuları, değişmezliğin gücü altındaki ayak diremeleri açığa vurur; Aydınlığa ulaşmak için yaptığımız tartışmaların ne denli yetersiz olduğunu, bazı konulardaki tartışmaların ne oranda başarı sağlayabileceğini ya da bu tartışmaların ne denli tehlikeli ve boş olduğunu görmemizi sağlar. Bilgilerin çoğalımında pek de katkısı olmayan bu çalışma, daha çok, bizi bilge kimseler kılma amacına hizmet eder; ancak bizler bu konuda da tüm diğerlerinde olduğu gibi bilge kimseler olma fırsatını kaçırdık. Sonuncusu ve belki de en ilginci olan hatalarımızın tarihi ise sürekli ya da fani gerçekliklerle benzerlikleri olsun ya da olmasın, baştan çıkardığı insan-

ların bir önemi bulunsun ya da bulunmasın, bizi kendimizden ve başkalarından kuşku duymaya iter; dahası, insanı gerçeklerden uzaklaştıran araçları göstererek doğru yola götüren patikanın bulunmasında yardımcı olur. Görünen odur ki, doğa, insan için bu türden engelleri çoğaltmaya büyük bir özen göstermiştir. Kusurlu bir zekâ, karmaşık ve çetin yolların mümkün olan en basitinde ayak direyerek yanlış yöne sapar. Yetkin bir zekâ ise, kendisine en doğal görünen yoldan gitmesi gerektiği düşüncesiyle, çoğun, yanılabilir. Hata, şu halde, zorunlu olarak doğruyu bazı bakımlardan öncelemektedir. Ama hata, aynı zamanda eğitici olmak zorundadır da; en azından bizi izleyecek olanları, zararlı adımlar atmaktan kurtarmak anlamında. Birçok büyük adamı kolayca ayartan ve çabucak yok olup gitmelerine yol açan yanıltıcı yolların, tıpkı onlar gibi bizi de salt gerçeklikten uzaklaştırması doğaldır. Bu sakıncaları yakından tanıdığımız için, artık onlara girişmememiz gerekecektir kuşkusuz. Şu halde görülüyor ki kuramcı filozof kendi benzerlerinin yanılgılarından yararlanmalıdır. Tıpkı aynı filozofun bir başkasının mutsuzluk ve hatalarını taklit etmesi gibi, Despotizmin ve boş inanların boyunduruğu altındaki uluslar da, felaketlerin pençesinde kıvranmayı sürdüreceklerdir, ama eğer zincirlerini kırmayı başarabilirlerse bir gün -bizde bugün çoktan izleri silinmiş olan- kimi gerçeklerin nimetlerinden yararlanmayı bilecek, önlerindeki hatalar ve önyargılar engelini aşıp bizim yüzyıllardır içinde bulunduğumuz zorluğu göğüsleyerek, bir anda en köklü gericilikten eşsiz bir felsefeye geçişi tamamlayacaklardır.

Ama okurlarımıza kısaca sunmaya çalıştığımız bu dört büyük tema, *Ansiklopedi*'nin de belli başlı temaları olarak bundan böyle bizi aydınlatmaya devam edecektir; dolayısıyla, bir gerçek bilgiler tablosu, çocuklarımıza bırakabileceğimiz en onurlu miras olacaktır; böyle bir tablo, insan zekâsına yapılmış bir övgü, ona ilişkin bir tarih; geriye kalan şeylerse, olsa olsa roman sa-

natının ya da yerginin konusuna girer. Bu tablo tüm diğerleri değişse, silinse bile gerçekliğin asla değişmez kılacağı tek şeydir. Yine görünen odur ki, çok yararlı olmalarına karşın, geriye kalan diğer üç tema, daha iyi bir kanıt bulunmadığından yalnızca başvurmak zorunda olacağımız bir tür kaynaktan başka bir şey değildir. Bir konuda daha çok bilgi edinmek, o konunun ürettiği karmaşık ya da hatalı görüşlerle daha az ilgili olmayı gerektirir; takılıp kalınmış göz alıcı ve sabit fikirlere bağlı kalmadan, yalnızca, insanların uzun zamandır üstünde düşündükleri şeylerin tarihini bilmek; bu gerçek bilime yapılan büyük katkılarla, bilginin keskin ve mutlak doğru görünümüyle mümkündür. Bunun içindir ki yanılgıların (*sophismes*) tarihi, matematik bilimler alanında çok kısayken, felsefede oldukça uzundur.

Şu halde, bir yapıt bundan (*Ansiklopedi*'den) daha yararlı bilgiler içermez; sadece tüm yüzyıllarda düşünülmüş konular açısından değil, ama aynı zamanda gerçek hakkında düşünülmüş konular açısından da oldukça derinlikli olan bu plan, yine de göründüğünden daha az büyüktür. Burada söz konusu olan, insanların bu konu hakkında edindikleri özellikli, ayrıksı ya da kısır bilgiler toplamının amorf bir yığın halinde sunuluşu değil, buluşçuların izlediği uzun, karmaşık ve yorucu yolu ayrıntısıyla göstermek ise hiç değildir. Bazı bilgilerimize ilişkin ilkelerin kesinliğini belirlemek ya da daha ziyade, bu ilkeleri temel gerçekliklerin perspektifi altında sunmak, onları özel bir bilimin konularına indirgeyerek belli açılardan genellik sağlamak, bilgilerimizin ayırıcı ve belli başlı nüanslarını bulgulamak; aşırı genelliklere susamış zekâ ile sınırlı zekâ; indirgeme yoluyla her şeyi birbiriyle karıştıran ve dolayısıyla her şeyi kaybeden, tüketen zekâ arasındaki farkı koyarken, sakınımlı davranmaktır burada asıl söz konusu olan. Bu kitapta *Ansiklopedi*'nin başlangıç söylevinde yer alan tüm ilkeleri, birleşik ya da ayrışık, derin ya da çapraşık, ele almayı zorunlu gördük ve sürekli olarak dü-

şünülmüş olan farklı doğa sorunlarının insanları nasıl durmadan bir bilimden diğerine koşturduğunu açıklamaya çalıştık. Böylesi geniş bir perspektif oluşturma kaygısı yüzünden, doğal olarak kendimizi belli bir mesafede konumlamamız gerekti. Araştırdığımız konular öylesine karmaşık ve birbirleriyle öylesine uyumsuzdu ki, dolayısıyla sadece genel bir göz atmayla yetinmek zorunda kaldık; felsefenin öğelerindeki tablonun belli başlı bölümlerini rahatlıkla incelemeye olanak vermek açısından böyle bir mesafenin olması zorunluydu. Yine de dikkatli bir gözlemci, kendi katıksız bakışıyla bu konular arasındaki bütünlüğü rahatlıkla seçebilecektir.

Bu denemede gözettiğimiz amaç, sözünü ettiğimiz öğeleri etraflıca ele almak değil, sadece bu konuları özet olarak sunmak ve onlara ilişkin bir tür tablo çıkarmaktı. Dolayısıyla kendimizi açıklamayı düşündüğümüz bu konu ve ilkeleri basit bir düzleme indirgemekle sınırlamayı uygun gördük. Burada belki de yalnızca girişimde bulunma cesaretini gösterdiğimiz bir yapıtın basit bir taslağı söz konusu -tabii eğer okuyucu kendisine sunacağımız bu taslağa gereken onayı verirse...

- III -

Konu ve Genel Plan

Felsefe, üstünde düşünülen farklı konulara aklın uygulanışından başka bir şey değildir. Felsefenin öğeleri ise, tüm insan bilgilerinin belli başlı duraklarını içermek zorundadır; zira söz konusu bu bilgiler üç grupta toplanabilir: Doğrular, duygular ve tartışmalar. Özellikle bu sonuncusu, felsefede diğer ikisinden daha önemli bir yer tutar. Diğer ikisi ise tasarlanabildikleri bazı görünümlere göre felsefeyle ancak ilişkilendirilebilir.

Doğa olaylarının bilimi, filozofun en büyük uğraş verdiği alanlardan biridir; yalnızca bu olayların ilk nedenlerine kadar gitmek -ki hemen her zaman imkânsızdır- açısından değil; ama aynı zamanda, onları birleştirmek, birbiriyle kıyaslamak, farklı biçimlerde sınıflandırmak ve bazı toplumsal âdetlere uygulamak açısından da önemlidir. Tarihsel olayların bilimi ise, iki bakımdan tarihsel kesinliğin temelini oluşturan ilkeler ve tarihten çıkarılabilecek faydalı dersler bakımından, felsefede önemli bir

yere sahiptir. Yeryüzü sahnesini oluşturan insanlar, ya aktör olarak değerlendirilir ya da seyirci olarak bilgelikle ödüllendirilirler. Tarih, ahlaki evreni de tıpkı fizik evren gibi önyargıların yokluğu içerisinde inceler; tıpkı kendi olguları içinde doğayı izlediği gibi, yazarları da kendi yazdıkları içinde aynı ihtiyatlılıkla izler; gerçeğe benzer olanın (*vraisemblable*) içerdiği tarihsel gerçekliği masalsı olandan (*fabuleux*) ayıran nüansları gözlemler; dalkavukluğun nefretini ve bönlüğün değişik kılıklara giriş dillerini açığa vurur; onların karakterini saptar; olayların doğasını, gücün gözlemlenebilir çeşitli düzeylerini, değişik otorite türlerini çözümleyerek, olması gerekeni belirlemeye çalışır. Kesin olduğu kadar hayli itibar edilen bu yöntemlerde asıl yapılmak istenen şey, ilke olarak, bir zamanlar yaşamış olanları şu an yaşayan kimselerin yaptığı çalışmalar aracılığıyla anlamaya çalışmak, insanları tanımaktır. Okuyucuların birçoğu için, tarih, kaygılar için bir yatıştırıcı ve merak için iyi bir besindir. Bunun içindir ki, tarih bir bakıma insan türü üstüne yapılmış tüm ahlaki deneylerin bir derlemesidir. Yalnızca bilge kimseler tarafından değil, aynı zamanda sıradan kimseler tarafından da yapılabilen bu eksiksiz derleme, insanları olan biten her şeyden haberdar etmenin yanı sıra kimi büyük dertler de barındırır içinde.

Tüm çağların sağlığına ilişkin gözlemleri içeren ve daima gelişen, kusursuzlaşan bu çalışma, bugüne değin iyileştirme sanatının da en temel bölümünü oluşturur.

Duygunun gerçeklikleri de zevk ve ahlak bilimine dahil olup düşüncenin önemli konuları olarak bu iki bakış açısı altında felsefeye sunulmuştur. Ahlakın ilkeleri bilimin genel ilkeleriyle ve kendisini oluşturan bölümlerin ortak desteğiyle bağıntılıdır. Doğa ister ki, bir arada yaşayan tüm insanlar birbiriyle olan ilişkilerinde uymak zorunda oldukları kuralları akılcı bir biçimde araştırsın ve onlara titizlikle riayet etsin; doğa onlara bu

kuralları bir tür gizlilikle esinler ve riayet etmenin verdiği içsel doyumu bir tür şehvete dönüştürerek sürekli kılmaya çalışır. Şu halde, doğa, kalabalıkları duygunun çekiciliğiyle; yani kendisine uygun olan biricik etkiyle yönetir; ama öte yandan doğa, yalnızca bilge kişinin kendi yüreğine sızmasına izin verir. Diğer insanlar yalnızca belirli duygularla sınırlı olduğu halde doğanın kendini tümden açtığı tek kişi odur. Bilge kişi araştırır ve sahip olduğu özgünlükle bu duyguların özel bileşimini keşfeder; hatta bundan haberi olmayan kişilerde bile onu keşfetmeye çalışarak, böylelikle insanları bir arada tutan bağları güçlendirmeye yönelir.

O, kişiyi zevke ilişkin konulara götüren duygu örüntülerinin de benzer bir analizini yapar. Keskin ve derin bir metafizik öngörüyle aydınlanmış olarak bireylerin ya da ulusların duyarlılık derecelerini, deha ve karakter gibi etkilerle değişikliğe uğramış zevkleri, tüm halklarda ortak olan genel zevk ilkelerinden ayırır; bu yolla, üzerinde ortak bir uzlaşmaya varılmış "iyi" kavramı ile temelde "iyi olan" arasındaki farkı göstermeye çalışır. Böylece yararsız ve bilinçsiz bir tartışmanın uzağında, derinlemesine bir araştırmayla bu duygu analizini gidebilecek en uç noktaya kadar götürür ve hayal gücünü kendisine sunulan alanın sınırlarıyla daraltmayı düşünmez. Bu çalışmada kendini ve başkalarını da hesaba katarak edinilen izlenimin niteliği üzerinde durur ve eğer belli bir sonuçtan söz edilebilirse, O; duyulan hazzı akılla uzlaştırmayı dener. Bunu yaparken hiçbir büyüklenme duymadan ve bulduğu kanıtları asla başkalarına zorla kabul ettirmeyi düşünmeden, doğaları ya da alışkanlıkları gereği başka bir duyumsama tarzı geliştirmiş olanlara karşı acıma duyar sadece. Filozof da akla dayanan her şeyi coşkuyla kucaklar ve akıl böylece, doğal bilgilerimizin tüm yönleri üzerindeki tartışılmasız egemenliğini sürdürür; dolayısıyla burada bir tek bilgi türünü tamamıyla felsefenin öğelerinin dışında tutmamız belki de daha

doğru olacaktır; bu, vahyedilmiş din kaynaklı bilgilerdir. Gerek konuları, gerek karakterleri ve bizde doğurdukları inançlar bakımından, bu tür bilgiler kesinlikle insan bilimlerinden farklıdırlar. Pascal'ın da belirttiği gibi, bu bilgiler akıldan ziyade kalp için vardırlar ve yalnızca ilahi girişimlere hazır bir ruhu etkileyen, arıtan canlı bir ışık yayarlar; inanç (*foi*) Yaradan'ın kendi rızasına göre ihsan ettiği ya da esirgediği altıncı bir histir ve dinin tanıtlanamaz gerçeği, insan bilimlerinin tartışmalı ve çorak gerçeklerinin çok üstündedir; tıpkı her insanın kendi iradesiyle ulaştığı bir ilk gerçek düşüncesinin kendisine sağladığı doğaüstü ve içsel doyumun ikincil gerçeklerin doğasındaki belirsizlik ve bayağılığın çok üstünde olması gibi.

Ama, eğer felsefe, vahyin çevrelediği konular üzerine eğilmekten çekinmek zorunda kalıyorsa, bugünkü inancımızın gerekçelerini de tartışmalı ya da tartışabilmelidir. Gerçekten de inancın ilkeleri temelde tarihsel kesinliklere hizmet eden ilkelerle aynıdır; konunun önemiyle doğru orantılı olarak belli bir kesinlik ve yaygınlık derecesiyle uyumlu bir ölçüt oluşturulabilir. Şu halde en zayıf kanıtları safdışı bırakmaya yarayan eleştirinin kurallarını her şekilde geçerli kılarak tüm dinlerde ortak olan kurallarla yalnızca gerçeğe tahsis edilmiş olanlar arasında bir ayrım yapmak ve sürekli olarak da sahici kanıtların en elverişli olanlarından yardım almak daha akıllıca olacaktır. Öyleyse inanç, bu yolla felsefenin alanına geri dönüyor; ama bu sefer daha kesin bir zafer elde etmek adına yapıyor bunu!

Hıristiyanlığın temelini üç büyük dayanak oluşturur: Peygamberler, mucizeler ve din şehitleri. Felsefe bu dayanakların doğruluğu için zorunlu olan koşulları koyar. Peygamberleri iki grupta toplar; kesin biçimde önceden cereyan etmiş olayların bilgisine sahip olanlar ve gerçekleşenler hakkında yanılgıya düşmeye olanak tanımayacak bir açıklıkla olup bitenleri bildirenler. Felsefe gerçek bir dinde yalnızca gerçek mucizelere yer

olduğunu söyler. O, kişiye olup bitenleri açıklamasına ya da reddetmesine yardımcı olacak değerlendirme araçları sunar. Sahte dinlerin tutarsız iddiaları böylelikle açığa vurulmuş olur. Ve geriye sapkınlık nedir bilmeyen bilgelerin tanıklıkları kalır yalnızca; onlar aynı zamanda gerçeğin taşımak zorunda olduğu sayısız avantajları vurgulamaktan da geri durmazlar. Öyleyse tüm yaşamlarını bir çelişkiye adamış olanlarla, fanatizmin uçsuz bucaksız girdapları arasında yok olup gitmiş olanları birbirinden ayırmak gerekir. Hiçbir kural yoktur ki, böyle bir seçimi gerektirmesin.

Başka konular hakkında, filozof yalnızca ilkeler koymakla ve onları Tanrıbilimcilerin kullanımına sunmakla yetindiği halde, bu, ayrıntılı ilksel gerçeklerin tohumlarını içermek zorunda olan felsefenin öğeleri söz konusu olduğunda, kesinlikle bunun uzağında kalacaktır; aynı derin ilkeler başka ülkelerde de birçok yazar tarafından geliştirilmiştir; felsefenin bugün eriştiği düzey, artık bize bu konuda eklenecek hiçbir şey olmadığını göstermektedir; bu konu hakkında kaleme alınmış kimi yeni yazılarsa vazgeçilmez olma niteliklerinden çok, yalnızca övgüyle karşılanabilir.

Ama filozof için ilginç ve vazgeçilmez olan bir diğer konu, inancın gerçekleriyle aklın gerçeklerini dikkatle birbirinden ayırmak ve aralarındaki sınırları göstermek olacaktır. Böylesine kaçınılmaz olan bu ayrım yapılmadığı içindir ki, bir yandan gerçekten bazı deha sahibi kimseler türlü hatalar içinde telef olup giderken; öte yandan din savunucularının zaman zaman oldukça kibirli bir biçimde boy gösterip söz konusu ayrımı kendilerinin yapabildiklerini sanmalarına yol açmıştır. Bu tartışma bizi asıl konumuzdan uzaklaştırıyor; ama itiraf edeyim ki, başka bir yazının konusu olmayı da hak ediyor.*

* Söz konusu yazı *"Din Konusundaki Eleştiri Yanlışları Üstüne Deneme"dir.*

- IV -

Felsefenin Öğelerinde İzlenen Genel Yöntem

Buraya kadar yalnızca, felsefenin öğeleri içine giren farklı konuları genel olarak belirtmeye çalıştık. Daha ayrıntılı olarak incelemek amacıyla bu konuları başlıca dört kategoriye indirgeyebiliriz: Mekân, zaman, ruh ve madde. Geometri mekânla, astronomi zamansal tarihle, metafizik ruhla, fizik maddeyle, mekanik mekân, madde ve zamanla, ahlak bilimi ruh ve bileşik maddeyle, yani insanla ilgilenir; edebiyat ve sanat ise onun zevkleri ve gereksinimleriyle. Ama bu bilimler kendi aralarında gerek doğaları, gerek yaygınlıkları bakımından birbirinden bazı farklılıklar içerseler de, felsefi öğelerin incelenmesi anlamında yine de bize izlenmesi gereken genel görüşler sunarlar; bu genel görüşlerin her özel bilimin öğelerine uygulanması esnasında ise, değişik nüanslar izlenir; işte asıl geliştirilmesi gereken de budur.

Tüm varlıklar ve dolayısıyla tüm konulardaki bilgilerimiz kendi içlerinde bizim asla göremediğimiz ilişkilere sahiptirler; bizler dünyanın büyük gizemi içinde sadece eldeki bazı seslerle bir anlam yaratmaya çalışan, fakat bunu başaramayan aciz yaratıklarız. Eğer gerçekler zihnimize birbirinden kopuk olmadan kesintisizce yansıyabilselerdi, bize yapacak hiçbir iş kalmayacaktı, o zaman her şey kendini tekil bir gerçekliğe indirgeyecek ve diğer tüm gerçeklikler, yalnızca birbirinden az çok farklı çeviriler olacaktı ve böylelikle bilimler de hiçbir gizemi olmayan dev bir labirenti andıracak ve ancak üstün bir zekâ, bir göz atışta bu labirentin tüm kıvrımlarını kavrayabilecekti; yargılı olduğumuz akışın niteliği bu olacaktı, kısaca. Ne yazık ki öylesine gereksinme duyduğumuz bu kılavuzdan yoksunuz; bu gerçekliklerin zinciri binlerce yerde kopmuş durumda ve bu kopukluğu gidermek özenli, dikkatli bir çabayı; ancak halkalar arasında bir bütünlük sağlamayı gerektiriyor. Bazıları kendi aralarında birleşmiş ve aynı noktada son bulan halkalar gibiyken; diğer bir kısmı, birbirinin üzerinden kayıp giden ve hiçbir noktaya varmayan gerçeklikler biçiminde sunuyor kendini.

Şu halde felsefenin öğelerinde sunulan gerçeklikler hangi gerçekliklerdir? Burada iki tür gerçeklik söz konusu; bir zincirin her bölümün başlangıcını oluşturanlar ve birçok dala ayrılmış olmakla birlikte yine bir tek noktaya varanlar.

Birinci tür gerçeklikler, başka hiçbir şeye bağlı olmayan ve yalnızca kendi kanıtlarına sahip olan ayırt edici özelliklere sahiptir. Birçok okuyucu burada, aksiyomlardan söz etmek istediğimizi sanacak ve dolayısıyla yanılacaktır; başka yerde onlardan söz ettik*. Bu tür ilkeler, bize gerçek olmaları bakımından hiçbir şey öğretmezler, onların somut açıklığı ve büyüklüğü, aynı düşünceyi farklı iki terimle açıklamaya indirgenmiştir; zekâ, şu halde bir adım öteye gitmeden, yararsızca kendi etra-

* *Ansiklopedi*'nin hazırlık söylevi, sayfa: 46. *Seçkiler*'in I. cildi.

fında dönüp durmaktan başka şey yapmaz. Öyleyse aksiyomlar, felsefede ilk sırayı almanın çok uzağında oldukları gibi; açıklanmış olan hiçbir şeyle kıyaslanamazlar. O halde, bunu biçimsel olarak kanıtlayabilmiş yazarlar hakkında ne düşünmelidir? Almanya'da kendi sağlığında filozof olarak ünlenmiş modern bir matematikçi, *parça bütünden daha küçüktür* şeklinde formüle ettiği teoremle, geometrinin unsurlarına tepetaklak dalıyor ve oldukça muğlak bir uslamlamayla bunu kanıtlamaya girişerek bundan kuşkulanan okuyucuya sözünü geçirebiliyordu.

Kısırlık ve çocuksu gerçek arayışı, aksiyomların en az yarısının hatasıdır, bu yöntemi sıklıkla kullanan kimileri, her zaman doğru kavramlara ulaşmak şöyle dursun, yaptıkları hatalı uygulamalarla yanlış sonuçlar çıkarmaya daha yatkındırlar. Bu hatanın yalnızca bir tek örneğini sunmak bile, bu ortak eğilimi ortaya koymaya yeterli olacaktır. Örneğin şu aksiyom; reel bir varlığın *şu ya da bu şekilde varolmadan önce, basitçe varolması gerekmez mi?* Ne kadar saçma! Sanki reel varlık varolmak için belirli bir tarzı beraberinde getirmiyormuş gibi. Simgesel ve nitel değeri olmayan basit bir varlık düşüncesi hiçbir dışsal objeyle ilişkisi olmaksızın sadece zihnimizde varolan soyut bir düşüncedir ve genel ilkelerin en büyük sakıncalarından biri de budur; yani soyutlamayı gerçek kılmaya çalışmak.

O halde, her bilim dalı için hareket noktası sayılabilecek gerçek ilkeler hangileridir? Başka hiçbir şeyi gereksemeyen, yalın ve genel kabul görmüş olgular ve sonuç olarak ne açıklanabilen ne de itiraz edilebilen olgular: Fizikte, çıplak gözle izlenebilen gündelik olgular; geometride alan duyarlılığına ilişkin özellikler; mekanikte, cisimlerin akıl-sır erdirilemeyen hareketleri ve karşılıklı eylemleri; metafizikte duyumlarımızın yol açtığı sonuçlar, ahlakta tüm insanlar için ortak olan ilksel duygulanmalar vs. Felsefe, öz ve varlık sorunlarının özellikleriyle, soyut kavramlarımız üzerine yararsız sorularla, soyut bölünmelerle

ve sonu gelmez söz ustalıklarıyla yolunu şaşırmış bir bilim değildir; felsefe olayların ya da sezgilerimizin bilimidir.

O yalnızca, barbarlık çağlarının koyu cehaleti içinde bugün bile hâlâ kimi okullarca sürdürülen tartışmalı ve kuramsal konuları terk etmekle kalmamış, aynı zamanda daha gerçek, fakat çözümü bilgilerimizin gelişimine artık pek bir yarar sağlamayacak olan sorunlara eğilmekten de inatla sakınmıştır. Felsefenin tüm diğer dalları içinde söz konusu olan geometri sözgelimi; bu disiplinler-arası uyuşmadan şöyle bir sonuç çıkarmak olasıdır: Geometrik gerçekler, büyüklüğün doğası üzerine en yakıcı sorulara ilişkin çoğunluk hiç yanıt vermezler, ama filozof, geometrinin başlıca ilkelerini bu sorunun çözümüne araç yapmayacak; o, kendi görüşünü daha uzağa taşıyacaktır. Mademki geometride bulgulanmış olan büyüklüğün özellikleri, tartışmasız biçimde kabul edilmiştir, o halde tüm insanlarda ortak olan düşüncelerin yaygınlığının doğası hakkında varılmış bir uzlaşımdır bu; farklı disiplinlerin kendi dillerine rağmen birleşilen; belirsiz ilkelerin birbirinden habersizce ama doğru biçimde ayrıldıkları nokta hakkında ya da tartışmaların ihmal ettiği ve kararttığı ilkeler hakkında bir uzlaşma. Sofizmin yaymaya çalıştığı kara bulutlardan arınmış olan bu ortak uzlaşı, geometrik gerçekliklere temel oluşturması amacıyla filozof tarafından ele alınacaktır. Aynı şekilde mekaniğin konularında olduğu gibi filozof bu bilime tümüyle yabancı olan hareketin metafizik biliminin de doğasını açıklayacak yerde onu nasıl rahatlıkla kararttığını görecektir. Şu halde filozof da hareketin varlığını, onu kabul etmiş olan tüm diğer insanlar gibi varsayacak ve bu varsayımdan hareketle birçok yararlı gerçeğe ulaşacaktır. Skolastiklere gelince; onlar aynı konu hakkında kendilerini boşuna tüketeceklerdir. Birkaç asır sonra Arşimed; dengenin; Huyghens çarpışmanın ve Newton dünya sisteminin yasalarını bulacak olmasına karşın, Zenon hâlâ cisimlerin hareket ediyor olduklarından kuşku duymayı sürdürecektir.

Bu yargılar da açıkça gösteriyor ki, bazı ortak kavramlardan hareketle gerçeğe erişmemize yetecek çoklukta bilimsel veriye sahibiz. Bu hareket noktası, söz konusu kavramları içeren yalın düşünceleri geliştirmekten ibarettir; işte *tanımlama* (*définir*) dediğimiz şey budur. Öyleyse matematikçilerin ilke olarak benimsedikleri tanımlamalar aklın yardımı olmadan yapılamaz; çünkü akıl yürütmenin (uslamlamanın) vazgeçilmez bir yer tuttuğu bilimlerde, sağlam bilgilerimizin birçoğu net ve eksiksiz tanımlamalardan doğar. Tanımlamalar, şu halde felsefenin öğeleri içinde büyük önem vermemiz gereken konulardan biridir; çünkü bu tanımlamalar, her kavramca zaten içerilmiş olan kimi düşünceleri kavramayı bilmekten ibarettir; doğru tanımlama yapmayı öğrenmek için de öncelikle karmaşık düşünceleri, yalın düşüncelerden ayırmayı bilmek gerekir.

Doğrusunu söylemek gerekirse, düşüncelerimizden daha yalın olan hiçbir şey yoktur; çünkü karmaşık bir nesneyi zihinsel bir çabayla kendi bütünlüğü içinde kavrayabiliriz; şu halde bir cismin öz olarak bu bir tek girişimle hem şeklini ve rengini hem de büyüklüğünü algılayabiliriz. bu düşüncelerin basitlik derecesini değerlendirmek zorunda olan, zihnin girişimlerinin doğası değildir, girişime asıl izin veren, objenin basitliğidir, ve bu basitlik, objenin küçük bir kısmıyla değil, onun düşünülebilen özellikleriyle belirlenmiştir. Uzam, bölümlerden oluştuğu, dolayısıyla basit bir şey olmadığı halde, yine de hakkında sahip olduğumuz düşünce, basit bir düşünce olacaktır; çünkü nitelik bakımından özdeş olan tüm uzam bölümleri aynı zamanda uzam düşüncesinin içerdiği kısmi anlamlarla da tamamıyla benzerdir.

Bu, zaman kavramı için de geçerlidir. Ancak cisimlere ilişkin düşüncemiz hayli karmaşıktır, çünkü bu sonuncusu, büyüklük, şekil ve nüfuz edilemezlik (*impénétrabilité*) kavramlarından tümüyle farklı düşünceleri de içerir.

Basit düşünceler, başlıca iki türe indirgenebilirler. İlki soyut kavramlardır; soyutlama gerçekte bir nesnede algıladığımız özgül bir nitelikten başka bir şey değildir; tıpkı daha önce sözünü ettiğimiz süre ve büyüklük gibi, düşünceler ve duyumda, canlı biçim ve benzeri başka şeylerin düşüncesinde olduğu gibi, ikinci tür basit düşünceler renkler, soğukluk, sıcaklık, karanlık, aklık gibi sadece duyularımızla edineceğimiz ilkel düşünceleri içerirler.

Basit düşünceler en iyi şekilde sadece onları doğrudan doğruya açıklayacak terimlerle anlaşılabilir; bir tanımlama yapmak, onları daha da bulanıklaştırır. Buna karşılık, birçok basit düşünce içeren kavramlar betimlenmiş olmak zorundadır; aksi halde bu düşünceleri geliştirmek pek olası değildir. Şu halde, sözgelimi mekanikte, ne uzam ne de zaman kavramları betimlenir; ama hareket (*mouvement*) betimlenmek zorundadır; çünkü hareket düşüncesi, zaman ve uzam düşüncelerini de içerir.

Bir betimlemeye aracı olan yalın düşünceler, birbirinden öylesine ayırıcı nitelikte ve farklı olmalıdır ki, gerektiğinde tanımlamayı eksiksiz kılmak için hiçbir şey çıkarılmasın oradan. Aynı şekilde, sübjektif olanı bu iki ayırıcı düşünceden biri olarak göstermemek için de dikkatli bir çaba gereklidir.

Bu ilkeye bağlı kalındığında bir tanımlama daha açık seçik ve daha kısa olacaktır; ayrıca, bundan daha karmaşık düşüncelere geçiş yapmak için de özetleme yoluna başvurulabilir; yeter ki düşüncenin tamamı betimlenmiş olsun. Her tür kısalık, şüphesiz açıklığa varmak için yararlıdır; kısalık (*briéveté*) yalnızca zorunlu olan düşüncelere başvurmaktan ibaret olan kesinlikten pek de farklı değildir; kısalık, düşüncelerin elverişli bir düzen içine yerleştirilmelerine ve onların terimlerle açıklanışına yarar.

Filozofların çoğu, tanımlamaların betimlenmiş olan şeyin doğasını açıklamaya aracı olduğu konusunda birleşmişlerdir.

Belli bir anlama bağlamak istenirse, bu kavram, daha önce verdiğimiz tanım içinde kalsak bile yine de oldukça karmaşık bir niteliğe sahiptir. Gerçekten de özel olarak her varlığın doğasını bilmediğimiz gibi, kendinde bir varlığın *doğası* denilen şeyin de açıkça ne olduğunu bilmemekteyiz. Ancak bize yakın tasarlanmış olan varlıkların doğası, onları oluşturan niteliklerin içerdiği basit düşüncelerin geliştirilmesinden başka bir şey değildir. Burada, eğer bir *şeyin* betimlenişi, yani şeylerin özünü açıklayan betimlemeler varsa, ya da sadece isim tanımlamaları, yani bir sözcükle anlatılmak istenen şeyin basitçe açıklamaları söz konusuysa, fazla yakıcı sorular sormanın ne kadar anlamsız olduğu görülecektir. Burada söz konusu olan tanımlamalar tam olarak ne bir, ne de başka bir durumda olamazlar; bu tanımlamalar isim tanımlamalarından daha fazlasını ve olgu tanımlamalarından da daha az bir şeyi ifade ederler; onlar nesnelerin doğasını kavradığımız şekliyle açıklarlar, oldukları şekliyle değil.

Bilimlere özgü bazı terimlerin tanımlamaları ile açıklama yapmamıza yetecek açıklıktaki terimleri, tam olarak isim tamlaması şeklinde adlandıramayız; çünkü bu terimlerin kullanımı, genelde halkça bilinmez. Bilimler, daha karmaşık durumları anlaşılır kılmak için bu tür terimlerden yararlanmaya çalışır; ve bu yolla, filozofun üzerinde çalıştığı pek bilinmeyen konuların aydınlatılmasına da yardımcı olur Böylece, filozof çoğunlukla yeni ve bilinmeyen kombinezonlarla kendini yeniden üretir. Bu sözcükler, sadece ortak ve daha yalın başka kullanımlarla açıklanmış olmayı gerekserler. Buna karşılık yalnızca zorunluluk gereği bulunmuş olan bilimsel terimler, rastgele çoğaltılamayacakları gibi, herkesin anlayabileceği terimlerle çok iyi ifade edilebilecek olan bir şeyi bilgiç bir tavırla açıklamaya çalışmak da gülünç olacaktır. Aynı şekilde, akılcı bir dil de çok yalın ve popüler kılınamaz; bu dil sadece belirsiz ve geniş bir alan üze-

rine ışığı yaymanın bir amacı değil, ama aynı zamanda bilgiyi küçümseme amacı güden cehaleti de söküp atmanın bir yoludur. Birçokları bir matematikçinin harcadığı tüm çabanın *gözlem* yerine *gerekli sonucu* (*corollaire*), *gözlem* yerine *çıkarımı* ve *önerme* yerine de *teoremi* koymaktan ibaret olduğunu sanır.

Bu kimseler her bilime kendi özelliğini veren dilin onu savunmak amacıyla icat edilmiş bir tür bahane olduğuna inanırlar; onlar değerlerini kaybetmemek için kendi dışlarındakilere amansızca saldırıda bulunarak bu yeri sağlamlaştırmaya çalışan aciz kimselerdir. Filozof yüksek idealler hakkında konuşurken, halk dilinin ona olanak tanıdığı ölçüde bu yerleşik dilin dışına çıkmamaya özen gösterir. O, kendisine tanınan sınırların berisinde durur; ne her şeyi yeni baştan kurmayı, ne de her şeye olduğu şekliyle boyun eğmeyi düşünür; çünkü o, ne bir zorba, ne de bir köledir.

Öyleyse her bilimin temel yargılarının seçimine, geliştirilmesine ve açıklanışına göre, yani bu yargıları oluşturan zincirin her halkasının başlangıcı diye kabul ettiğimiz şeye göre davranmalıdır; bu genel davranışa kısaca ilkeler adını veriyoruz; çünkü bilgilerimizin başladığı yer orası olduğu gibi, bu adlandırma, belki de yalnızca dikkatimizden kaçmış olan ve yüce oluşlarından ziyade genel oluşlarıyla değer kazanan daha kaba ilkelerin çok farklı sonuçlarından başka bir şey değildir. Kendimizi yaşadıkları kıyının uzağında bir sınırdan, başka bir şey görmeyen şu ilk deniz kıyısı sakinleriyle kıyaslamayalım, çünkü onlar bu kıyının ötesinde hiçbir şey olmadığına inanıyorlardı.

Zincirin farklı halkalarıyla birleşme noktasında bulunan gerçekliklere gelince, bunlar ne kendi başlarına birer ilke, ne de uygulanacakları şeye elverişli olacak birer araçtırlar; bunlar gerçekte birçok başka gerçekliğin sonuçlarından başka bir şey değildir. Ama ürettikleri sayısız gerçeklikten ötürü gerçek veriler

içine dahil edilmek zorundadır hepsi; bu bakımdan da ikincil sıradaki ilkeler diye adlandırılabilirler.

Şu halde, kendi içlerinde pek çok ayrıntılı gerçeği barındıran ve birçok ilksel gerçekliğin de kaynağı olan bu çift yönlü ilkeleri yakından tanımamız gerekecek. Eğer bu bağımlılık ilişkisi hemen ilk bakışta göze çarpmıyorsa: bunun nedeni, bu bağı oluşturmaya tahsis edilmiş bazı gerçeklerin arasına belli bir mesafe konmuş olduğu içindir. Sahip oldukları bu mesafe sayesinde, birinin diğeri yanından rahatça geçişi sağlanmış gibi görünüyor. Birincil ilkeleri ikincil düzeydeki ilkelere taşımakla yükümlü olan bu gerçeklikler, doğal olarak kendi altlarında da bazı başka gerçeklikleri barındırırlar. Tüm bunlar anlaşıldığında, felsefenin öğelerinde tercih etmek zorunda kaldığımız ilkelerin anlaşılması da kolaylaşacaktır.

- V -

Mantık

Şeylerin özü olan temel gerçeklikler mademki ilk gerçeklerin tamamı değil ve mademki doğrulanmaları ve anlaşılmaları için, daha başka bazı düzenlemelere ihtiyaç var, şu halde, her şeyden önce yapmamız gereken şey, bu düzenlemenin kurallarını saptamak olmalıdır. Bu düzenlemenin başlıca niteliği zihnin bilinmeyene sürekli bilinen bir kesinlik kazandırdığı bir işleyişten ibarettir; bu, temelde, *akıl yürütme* dediğimiz şeydir. Akıl yürütme sanatı ya da kısaca *mantık* diye adlandırabileceğimiz bu sanat felsefenin öğelerinde öncelikli olarak ele almak zorunda olduğumuz ilk bilimdir: Bugün hakkında belli bir yazı bolluğuna sahip olduğumuz akıl yürütme (muhakeme) sanatı gerçekten de birçok kuralı gereksemekte midir? Bunu anlamak için tüm bu yazıları okumak, tıpkı ahlaklı bir adamın ahlak üzerine yazılmış tüm çalışmaları okuması kadar yararsız olacaktır. Geometriciler ancak yol gösterici biri için doğal bir anlama sahip olan mantık

bilimi hakkındaki temel ilkeler üstünde hayli kafa yorarak ve hemen her zaman güvenilir bir yolla en soyut, en karmaşık gerçeklere erişebilmiştirler. Buna karşılık filozoflar ya da daha ziyade felsefe alanında kalem oynatan birçok yazar; akıl yürütme sanatı hakkında yapılmış büyük ve önemli çalışmaları kendi yapıtlarına gereği gibi yedirememiş oldukları içindir ki sonradan buldukları birçok hatalı yöntemlerle çabucak yollarını şaşırmışlardır. Onların durumu uzun süre düşünerek her şeyi hesapladıkları halde sonunda kaybeden şu mutsuz kumarbazları andırmaktadır.

Geometricilerin kendi ilkeleri ve akıl yürütmelerinin kesinliğine borçlu oldukları aksiyomların yanlış kullanımı hakkında henüz hiçbir şey söylemiş sayılmayız; çoğu araştırmacı terimlerin anlamını belirlerken gösterdiği dikkatte konuları derinleştirmede benimsedikleri yöntemde, ya da gerçekler arasında kurdukları bağlantılarda yanılır. Şurası bir gerçektir ki geometriciler bu hususta temel bir avantaja sahiptirler: Somut bir konu üzerine çalışmak ve meziyetlerinin büyük bölümünü borçlu oldukları soyutlama yöntemiyle konuyu olabildiğince basite indirgemek. Ama, eğer diğer bilimlerde gerçekler arasındaki bağlantılar daha belirsiz, doldurulması gereken boşluklar daha büyük ve zorsa, o zaman kullanılacak yöntem, bizi kuşatan gerçeklerin bilgisine ulaşmak için daima birbiriyle benzer (*uniforme*) ve tutarlı olmalıdır. Bu yöntemin ana özelliği, söz konusu gerçekliklerin karşılıklı bağımlılıklarını tam olarak gözlemlemekten ibarettir; bunun yolu da, hatalı bir jeneoloji (soybilim) ile soy zincirinin eksik kalmış halkalarına hiçbir şey eklememekten; harita üzerinde bilinen yerleri dikkatle belirlerken bilinmeyen bir toprak parçası üzerine de tuhaf işaretler koymaktan hiç çekinmeyen şu coğrafyacılara öykünmekten geçmektedir.

Her mantık, oldukça basit bir kurala indirgenebilir. Farklı konuları birbiriyle kıyaslamak için birçok ara konudan yarar-

lanmak; aynı şekilde, iki ya da daha çok düşünce kıyaslanmak istendiğinde de bu yapılabilir. Akıl yürütme sanatı, şu halde, yalnızca bu ilkenin ve bundan çıkarılacak sonuçların geliştirilmesinden başka bir şey değildir.

Öyle görünüyor ki, bu ilke açıklanamaz olduğu kadar kesin bir olguyu varsayar; zihnimiz, aynı anda yalnızca birçok düşünce üretmekle kalmaz, bunun yanı sıra düşünceler-arası uyumsuzluğun ve birliğin de ayrımına varır. Düşünen töz kadar basit bir tözün içinde olup biten bu anlık işlemler bolluğu metafiziğin sırlarından biridir.

İki düşünce arasındaki çelişkiyi ya da bağı açıkça gösteren her akıl yürütme, *tanıtlama* (*démonstration*) olarak adlandırılır; Matematikçiler yalnızca bu tür akıl yürütmeden yararlanırlar; diğer bilimlerden bazıları da daha seyrek olmakla birlikte böyle bir yolu izledikleri halde bir betimlemeler, bilinen sonuçlar, önermeler, aksiyomlar listesinde, yalnızca bir aksesuardan, bir süslemeden öteye gitmeyen yöntemleriyle, geometrik formlar ve tanıtlamaların esası üzerine düşünmekte sayısız hatalar yaparlar. Bu yöntem matematik gerçekliklerin kanıtlanmasında öylesine yetersiz kalır ki, birçok modern geometrici bunu yararsız gördüğü için terk etmiştir.

Bununla birlikte, bu aracı benimsemeye değer bulan bazı filozoflar, kuşkusuz hazin bir baştan çıkarılma öyküsü sonucu, ayırt etmeksizin tüm konulara uygulamışlardır onu. Onlar biçimsel düşünmenin en doğru düşünme şekli olduğuna inanmışlar; ancak kötü niyetli ve kusurlu bir zekânın elinde, bu düşünme şeklinin kendi hatalarını ortaya çıkarması fazla uzun sürmemiştir. Gerçekteyse bu dışsal matematik, kendini ve başkalarını yanıltmanın bir aracı olmuştur sadece. Sonradan bu yolla geometrik şekiller ruh çalışmalarına sokulmuştur.

Tanrının yaratılmışlar üzerindeki bilmecemsi eylemi bile teoremlere indirgenmiş, hemen hemen mutlu bir buluşun sonucu

olan *gerçeğe benzer* (*vraisemblance*) ve *sanı* (*conjecture*) terimlerinin yer aldığı bir konuda *tanımlama* sözcüğüne saygısızlık edilmiştir. Saygınlığın ardındaki rezaleti keşfetmek, geometrici kılığına girmiş sofistin gerçek yüzünü ortaya çıkarmak ve unvanların insanların saygınlığı olduğu kadar yapıtların da saygınlığı olduğuna insanları inandırmak için, büyük bir kibirle ortaya atılmış bu iddialara sadece şöyle bir göz atmak bile yeterlidir.

Şüphesiz sağlam kanıtlara başvurmayı gerektirecek zamanlar da olacaktır; en azından ışığın azaldığı durumlarda ve kendi cehaletimizi açıkça itiraf etmemiz gerektiğinde. Ne var ki fizik, tıp, hukuk ve tarih gibi bilimlerin çoğunda, yeterince bilgilenmiş ve aydınlanmış olmaksızın, sanki öyleymişiz gibi düşünüp hareket ettiğimiz durumların sayısı da bir hayli çoktur. Öyleyse, gerçeğe erişebilmek ya da en azından ona erişildiğinden emin olmak için olabildiğince sabırlı davranmak gerekir. Bir problemi tam olarak çözmekte yeterli hiçbir araca sahip olmayan matematikçilere öykünerek, verili bir durumu ya da bir sorunu yaklaşık olarak çözmeye çalışır kimileri. Ama aynı matematikçi yine de bu çözümlerde kendisini gerçeğe yaklaştıran ya da ondan uzaklaştıran sınırları, tahmini konulardaki tahmini olanla kesin olanı karıştırmaması gerektiğini ve ulaştığı sonuç eğer gerçeğe benzerse bunun ne kadarının gerçek, ne kadarının gerçek dışı olduğunu bilir. Kimi durumlarda kesin bulgulardan daha hayranlık uyandırıcı olabilen tahmin yeteneği, kavrayışla, tam olarak tanınamayan şeyi hayal meyal görmeye olanak tanıyan keskin görüşlülükle, kesin belirlemelere yapılan ölçülü eklemelerle ya da bazen gerektiğinde akılcı bir *Pyrrhonizmin** sınırları içinde kalmak koşuluyla tanıtlamanın yerine olabilirlik ölçütünü ikame etme yoluyla da kimi olumlu sonuçlar verebilir.

* *Pyrrhonizm*: Filozof Pyrrhon'un şüphecilik üstüne kurulu felsefesi (Ç.N.).

Tahminleme sanatı, şu halde mantık biliminin bir kolu ve aynı zamanda alışılmış mantığın öğelerinde çokça ihmal edilmiş kanıtlama sanatının da temelidir. Bununla birlikte, tahmin sanatı, doğası gereği tamamlanmış bir sanat değildir; ondan daha geniş düzeyde yararlanmak için kurallara; etkili ve kusursuz bir konuşma yeteneğine gereksinme vardır; ancak yine de eklemeliyiz ki, tümünü başarıyla kullanmayı öğrenmiş olsak bile, bu kurallar yetersizdir, zekâya eşsiz niteliğini kazandırmak için iki şeye daha ihtiyaç vardır; kesin kanıları geliştirmeyi bilmek ve bunu asla sınırlamamak. Tüm açıklığı içinde gerçeği tanımaya çalışan biri, çok geçmeden az ya da çok, bu gerçeğe yaklaşan şeyleri de ayırt edebilir. Korkulacak tek şey mutlak ve kesin gerçeği aşırı sürdürme alışkanlığıdır; bu, aynı zamanda duyguları da köreltici bir tutumdur. Genellikle canlı bir ışıkla kamaşan gözler, artık zayıf bir ışığı fark edemez olurlar; olsa olsa orada hâlâ içinde bazı bölük pörçük ışıltılar kalmış korkunç koyuluklar görürler. Gerçeği ancak doğrudan doğruya kendisine sunulduğunda tanıyan bir zekâ, sadece onu kendi yakınına geldiğinde tanıyabilen bir zekânın değil; ama aynı zamanda bu gerçeği tüm çıplaklığıyla içinde duyabilen zekânın da altındadır.

Dar ve sınırlı bir alanda hapsolmuş bir zekâyla her şeye uygulanabilen *geometrik* zekânın ayrıldığı başlıca nokta da burasıdır. Her ikisini de daha elverişli biçimde kullanmanın ve eşit düzeyde geliştirmenin tek yolu, kendimizi salt tanıtlamaya dayalı konularla sınırlamamak, ama aynı zamanda kimi hesaplamalarla ve doğasını bozmadan, zekâdaki değişmezliği korumak; daha ılımlı çalışmalarla matematik bilimlerin sertliğini kırmak; ve son olarak da, gün ışığından alacakaranlığa geçişin, zahmetsiz yolunu bulmaktır.

- VI -

Metafizik

Bilimler için genel bir araç ve bizim için yol gösterici bir ışık olan mantık (*logique*) bilimini bugün felsefenin diğer bölümlerine ne şekilde uygulamamız gerektiğini biliyoruz.

Düşüncelerimiz bilme biçimlerimizin ilkesidir, ve yine bu düşüncelerin her birinin duyumlarımıza ilişkin kendi mevcut ilkeleri vardır; bu daha ziyade gerçeklik tecrübesidir. Ancak duyumlar yoluyla düşüncelerimiz nasıl üreyebiliyor? Filozofun felsefi öğelerin tüm sistemine dair sorması gereken ilk sorudur bu. Düşüncelerimizin oluşumu konusu, metafiziğe ilişkin bir konu, hatta onun başlıca konularından biridir, ve belki de yalnızca bununla sınırlandırılması gerekir; aşağı yukarı metafiziğin el attığı diğer bütün sorunlar önemsiz ya da çözümsüz (*insoluble*) olup; temelsiz ya da üstün zekâların besinidirler; öyleyse bu sorunların bunca güç anlaşılır, bunca tutarlı ve bunca hu-

zursuz edici olmalarına şaşırmamak gerekir; genel olarak metafizik şeklinde adlandırılan bu belalı ve muğlak bilim, uzun süre yetkin kafalarca küçümsenmiştir. Şayet bu bilim, kendini doğru sınırlar içinde tutmayı başarabilseydi, bu küçümsemenin sığınağı olarak kalırdı ve sadece erişilmesine izin verdiği şeyle sınırlı olurdu; ya da bulguladığı şeyler üstünde durulmayacak denli önemsiz addedilirdi. Bir bakıma eğer deyim yerindeyse herkes metafizik yapabilir ya da hiç kimse yapamaz; daha açık bir şekilde söylersek, hiç kimse onun hakkında hiçbir şey bilmediğinin farkında değildir. Kimi tiyatro oyunlarında da aynı şey söz konusudur; ilgi, genel olmadıkça, eksiktir. Metafizikte de gerçeklik zevk konusundaki gerçekliğe benzer; tüm zekâlarda öz halinde olan bir gerçekliktir bu; birçoğu bu özün hiç farkına varmaz; ama kendilerine gösterilir gösterilmez de tanırlar onu. Öyle görünüyor ki, iyi bir metafizik yapıtından öğrendiğimiz her şey, zekâmızın daha önceden aşina olduğu şeylerin bulanık bir anımsanışından başka bir şey değildir. Buna karşın herhangi bir yapıttaki belirsizlik, daima yazarın hatasından kaynaklanır; çünkü onun açıklamaya çalıştığı bilimin ortak dilden apayrı bir dili vardır. İyi yazarlar dediğimiz metafizik yazarlarına da uygulayabiliriz bunu; onları okuyan hiç kimse diğerlerine göre söyleyiş bakımından daha güçlü olduklarına inanmaz. Ama eğer bu türdeki tüm yapıtlar yorumlanmak için yazılmışlarsa, yine aynı nedenden ötürü de eğitmek için yazılmış sayılmazlar. Basit ve karmaşık kavramların özüne kolaylıkla girmenin övüncü, düşünülmeyecek kadar büyüktür, çünkü deneyimler bunun ne kadar ender yapıldığını kanıtlamıştır. En sağlam metafizik düşünceler, herkesin yakalayabileceği ortak gerçekliklerdir, ama çok az insan onları geliştirme yeteneğine sahiptir; bazı konularda herkese ait olanı kendinin kılmak öylesine zordur ki, bu düşüncelerin modern metafizikçilerimizi incitebileceğinden hiç endişe duymuyorum; çünkü ya böyle bir kavrayışa sahip olma-

yanlar onu alkışlıyor ya da bu nitelikte olanlar onu kavradıklarının farkında değiller; ama okuyucular her iki tarafı birbirinden ayırt etmeyi bileceklerdir.

Duyumlarımızı dış nesnelere yöneltmekten ibaret olan zihinsel işleyişin incelenmesi, hiç kuşku yok ki, metafiziği kavramak için atılacak adımların ilkidir. Zekâmız, varlığı kendi dışında olan bir şeyi kavramak için kendi dışına nasıl atılmaktadır? Tüm insanlar bu dev eşiği aynı biçimde ve hızda aşarlar, öyleyse dış objelerin varlığı büyük sorununu çözümlememize olanak tanıyacak tüm ilkeleri kendimizde bulmak için bizzat kendimiz üstüne düşünmemiz gerekir. Sorun, birbirine karıştırılmaması gereken başka üç soru daha içermektedir. Bu objelerin varlığı duyularımızda nasıl kaydedilir? Bu kaydetme tanıtlayıcı (*démonstrative*) mıdır? Ve son olarak da, bu duyumlar aracılığıyla bir cisimler yaygın düşüncesini oluşturmayı nasıl başarırız?

Bu soruların ilki, konu olarak olgusal bir gerçekliğe dayanır; yani duyumlarımızda, objelerin varlığına ilişkin çıkardığımız sonuç, tüm olası açıklıklara elverişli bir sonuçtur. Bu sonuç, sadece filozofları şaşırtan zekânın bir işleyişidir; ancak bu şaşkınlığa en çok hakkı olanlar da onlardır; ve onların şaşkınlıklarına gülen halklar, çok geçmeden bu şaşkınlığı daha fazla yaşamak zorunda kalmamak için onu paylaşmayı seçmişlerdir. Bu işleyişi açıklamak için adeta yeni doğmuş bir çocuğun yerini almamız ve onun düşüncelerinin gelişimini izlememiz gerekir. Bu cehalet dersi -eğer böyle adlandırılabilirse- okullarımızdaki bilim derslerinin zaman zaman temelsizce adlandırdığı şeyden; aracı olduğu şeye hizmet etme bakımından, hiç olmazsa daha yararlı olacaktır.

Her birinin ayrı ayrı ve bütünsel olarak bize öğrettikleri şeyleri inceleyerek, duyularımıza ilişkin yaptığı çözümlemeden dolayı modern bir filozofu hiç de kınama iddiasında değiliz. Biz

sadece bu yöntemin objeleri tanımak için aşırı uzun olacağını düşünüyoruz. İnsanı olduğu haliyle ele almalıdır, yoksa gerektiğinde varolabileceği haliyle değil.

Ama insanı olduğu haliyle ele almak için, onu tüm duygularıyla birlikte düşünmek gerekmiyor; temel olarak bedenlerimizin varlığıyla ilişkili görünen şeyi hiçbir insanın mutlak biçimde yoksun olamayacağı şeyi tasavvur etmek; tek kelimeye insanı karşımızda bulmak yeterlidir. Bunun için filozof şu halde, dış objelerin varlığını gerçek olarak bize tanıtan duyumlarımızınkine benzer bir özenle doğanın amacını (*intention*) izleyecektir. Bundan başka, akıl sır ermezliği (*impénétrabilite*); cisimlerin bu temel niteliğini, ancak dokunmayla keşfedebiliriz. Metafizikçiye dokunmayı salık veren bu yeni gözlem, duyumlarımıza ilişkin benzer şeyler araştırmaya da yardımcı olur.

Tüm insanlar tarafından çocukluktan itibaren edinilen dış objeler bilgisinin nasıl oluştuğunu göstermek, filozofun biricik amacı olmalıdır. Şu halde; bu edinilmiş bilgiye dayalı olarak bir dilden yararlanacaktır o; sözgelimi varlığı hakkında edindiğimiz bilgileri daha da karmakarışık hale getirmeden, önce sadece *dışsal cisim* (*corps extérieur*) terimini kullanacaktır. Bu ifade ediş tarzı, ne bir kapalılığa yol açacak ne de sorunu varsayımlarla sınırlayacaktır; çünkü sadece tartışmasız bir olguyu açıklamak söz konusudur burada, yoksa onu kanıtlamak değil.

Çok alışılmış ve çok basit bir gözlem, bedenimizi, onu çevreleyen şeylerden ayırmaya yardımcı olur; kendi bedenimizin bazı bölümleriyle bedenimizin bir başka bölümüne dokunduğumuzda, edindiğimiz duyum çifte bir duyumdur; yabancı bir bedene dokunduğumuzda ise, bu duyum basit ve bizim için yanıtsızdır. İşte *biz* olanla *biz* olmayanın farkını genel olarak ayırt etmemizi sağlayan işleyiş... Metafizikçi bu gözlemi yayıp geliştirerek dışsal objelerin varlığı konusunda sorulmuş sorunun ilkini doyurucu bir şekilde yanıtlayacaktır.

Ama, acaba, insanın kendi duyumlarından objelerin varlığına ilişkin çıkardığı sonuç tanıtlayıcı bir sonuç mudur? Filozoflar, bizim cisimlerin ortadan kaldırılamaz varlığı hakkında genel bir yargıya varma eğilimimizle uyuştuğu halde, yine de bu konuda birbirinden farklı düşünürler. Duyumlarımıza objelerin varlığının kesin bir kanıtı olarak bakanlar Tanrı'nın duyumlarımıza sadece fantastik varlıklar sunarak bizi yanılttığını iddia ederler. Bu şekilde düşünen filozoflar da iki sakıncalı duruma düşerler. İlki, iyice düşünülmüş bir gerçeklik yoluyla ilksel ve dolaysız bir gerçekliği kanıtlamak, yani; Tanrı'nın varlığıyla cisimlerin varlığını kanıtlamaktır; oysa, tam aksine, Tanrı'nın varlığının en sağlam kanıtlarının araştırılması gereken yer, cisimlerin varlığıdır ve genel olarak tüm felsefe okullarının kabul ettiği kanıtlama yöntemidir bu.

İkinci sakınca, inatçı bir filozofu akıl yürütme yoluyla eğer hiçbir cisimsel varlık yoksa, Tanrı'nın onu bal gibi yanılttığı konusunda ikna etmeyi başarmaktır. O; "ben de tıpkı sizin gibi bir ilk varlığın mevcudiyetine inanıyorum" diyecektir; "ama sizin hatalarınızı ona mal etmek, ona hakaret etmekle aynı şeydir. Bu hatalara onun yapıtı gözüyle bakmamak için, dış dünyada duyumları üretecek hiçbir şey olmadan da, O'nun bizde duyumlar uyandıracak kadar güçlü bir varlık olduğunu düşünmek yeterlidir. Tıpkı şu an benim, taşıdığı tüm ağır iddialara rağmen böylesine yalın bir düşünceye karşı çekimser kalmam gibi, O da size karşı çekimser kalmaya can atar. Kabul edersiniz ki, duyumlarımız bizi sık sık yanıltıyor; ama niçin aynı duyumlar bizi her zaman yanıltmıyor? Bu canlılık, bu uyum, bu ayrıntılar, bu irade-dışı duygulanımlar insanı duyumun gerçekliğinden objeninkine bunca kolaylıkla geçiren şeyi niçin uykudayken her zaman hissedemiyorum? Niçin yaşamın kendisi, zaman zaman üzüntü içinde farkına varılan daha sürekli ve daha derin bir uykudan başka şey olmasın? Ayrıca, duyumlarımın nesnelerinin

neler olduğunu düşündüğümde beni var eden bu düşüncede karşıtlıklarla karşılaşıyorum! Biri ruh, diğeri madde olan, birbirinden kesin bir çizgiyle ayrılmış ve aynı zamanda birbirine öylesine karşıt bu iki öz nasıl etki yapabilir birbiri üstünde; kaldı ki biri diğerinin düşüncesine sahip olsun? Ayrıca, öne sürdüğümüz bu maddenin ne olduğuna ilişkin duyularım bana ayırıcı bir kavram sunabiliyor mu? Cisimlerin ilk partikülleri ya da elementleri nedir? Bunların yine cisimler olduğunu söyleyemezsiniz, çünkü onlar özbeöz bu elementlerin kendileridirler ve dolayısıyla bizim araştırdığımız şeyler onlar değil; eğer bunlar birer cisim değillerse, şu halde, maddi olmayan bu elementler toplamının (*assemblage*) madde diye adlandırdığımız bu varlığı oluşturabildiğini nasıl iddia edebiliriz?

Bir cisim sonsuz sayıda başka cisimlerden oluşmuştur mu diyeceksiniz? Ama birçok parçalardan oluşmuş ve kendisini oluşturan tözlerin asla bulgulanamadığı bir varlık düşüncesi, bir kuruntu değil de nedir? Ya da daha ziyade oluşturucu tözlerin reel olarak varolmadığı bir varlık düşüncesi? Çünkü sadece varolan tasarlanabilir ve başka varlıklarla oluşturulacak birliği bir arada tutan şey, yine sadece her birinin sahip oldukları maddi varlıklarıdır.

Tüm bu itirazları ortadan kaldırmak, maddenin yalnızca bir fenomen (olgu), duyularımızın salt bir aldatmacası olduğunu, bizim dışımızda, bizi temsil eden şeylere benzer hiçbir şey bulunmadığını düşünmekten daha kolay ve daha akılcı değil mi? Ben evrende yalnızca tek bir töz (*substance*) tanıyor ve onu yalnızca Tanrı'da ve düşünen birkaç varlıkta ya da belki yalnızca Tanrı ve Ben'de görüyorum."

Bu fazlaca kararlı Pyrrhoncu'ya verilecek en mükemmel yanıt, Diyojen'in Zenon'a verdiği yanıttır: Onu kendi iyi niyetiyle baş başa bırakmak ya da hayaletlerle birlikte düşünüp yaşama-

sına göz yummak*. Asıl tuhaf olan, sadece, Tanrısal vahye aykırı düşme korkusuyla maddenin varlığını yadsımaktan çekinen Malebranche gibi saygıdeğer filozoflardır; sanki Tanrısal vahiy (*révélation*) bu varlığa dayalı değilmiş gibi... Cisimlerin varolduğu kuşkusunu bir insansızlığa indirgeyin; çok geçmeden, eğer tamamıyla saçma karşılanmazsa, varlığın kendisinden bile utanç duyarsınız. Hıristiyan filozoflarda genel olarak, imanı (*Foi*) savunan akıldır; burada, eşsiz bir ruh düzenlemesiyle en savunulmaz saçmalığa arka çıkan ve aklı güvenli bir şekilde yola getiren, Malebranche'ın imanıdır. Bu filozofun hayal gücü, sık sık ona benimsettiği ilkeler bakımından mutsuz ama, hemen her zaman da bu ilkelerden çıkarılacak sonuçlar bakımından doğrudur, bu hayal gücü kimi zaman, filozofu varmayı istediği noktanın çok ötesine götürür, inandığı dinin ilkeleri onu uçurumun kıyısından uzak tutar; onun felsefesi, bir yönüyle Pyrrhonculuğa, bir yönüyle de Spinozacılığa yaklaşır.

Septiklerin cisimlerin varlığına ilişkin itirazları karşısına çıkarılabilecek tek akılcı yanıt onunkidir. Benzer etkiler, benzer sonuçlar doğururlar; bir an için cisimlerin varlığını düşünelim, onların bize duyumsattığı algılar, bizim kendi sahip olduğumuz saf algılardan ne daha canlı, ne daha türdeş ne de daha süreklidirler, öyleyse varsaymak zorundayız ki, cisimler vardırlar. İşte, bu konuda yaptığımız uslamlamanın nereye kadar gidebileceği ve nerede son bulması gerektiği... Kuşkusuz düşlerde maruz kaldığımız aldatmaca, reel objelerinki kadar canlıdır; ama

* Cisimlerin varlığına ilişkin başlıca kanıtlar, Berkeley'in bir yapıtında; *Hilas ve Philonoüs Arasında Konuşma*'da, uzun uzadıya geliştirilmiştir; Philonoüs adı, bir filozofu ya da daha ziyade cisimleri hiç tanımayan bir düşünüre en uygun olan *zeka dostu*'nu anlatır.
Bu kitabın birkaç yıl önce yapılmış olan Fransızca çevirisinin başına alegorik ve hayli eşsiz bir süsleme konmuştu. Bir çocuk aynada kendi yüzünü görüyor ve gerçek bir varlık sanarak onu yakalamaya çalışıyor. Çocuğun arkasında bulunan bir filozofun küçümsemeyle güldüğü görülüyor, süslemenin altında ise filozofa gönderme yapan şu sözler okunuyor; "Quidrides? Fabula de te narratur." (Senin hikâyeni anlatıyorlar).

uyandığımızda gördüğümüzü, dokunduğumuzu ya da işittiğimizi sandığımız şeyin, o an içinde bulunduğumuz durumla ya da daha önce anımsadığımız bir şeyle hiçbir ilintisi olmadığını görerek, asıl gerçek aldatmacanın farkına varırız. O halde uyanıklık boyunca peşi peşine birbirini izleyen bu eylemlerin sürekli akışı içinde uykunun sona erdiğini ayırımsarız; bu eylemler, düşlerin ansızın parçaladığı sürekli bir zincir oluştururlar ve uykunun yarattığı boşluklarla bu zincirin parçalandığı görülür. Bu ilkelerin yardımıyla objelerdeki tahmini (*supposé*) varlıkla gerçek (reel) varlığı birbirinden ayırabiliriz.

Üçüncü soru, daha gerçek zorluklar içeren ve belli bir çözümsüzlük taşıyan bir anlamı, cisim ve alan düşüncesinin bizde nasıl oluşturduğu sorusudur. Dokunma duyusu (*le toucher*) şüphesiz bizi kuşatan şeyle *biz* olanı ayırt etmemizi sağlar; adeta tüm evreni kendimizle sınırlandırır; ama dokunma, temelde, alan kavramından ibaret olan kısımların bu bitişikliği (*contiguité*) düşüncesini bize nasıl verir? İşte, felsefenin tamamlanmamış ışığının yetersiz kaldığı nokta. Bu kalabalık algılamanın unsurları olan basit algılamalara uzanamıyorum, tıpkı maddenin unsurlarına uzanamadığım gibi, her ilkel, basit ve tekil algılama, konu itibariyle yalnızca basit bir olgudur; ve bizim için, basit algıların sonlu ya da sonsuz sayıdaki bir toplamının karmaşık algıları nasıl ürettiğini kavramak, karmaşık bir varlığın nasıl basit varlıklardan oluşabildiğini kavramak kadar zordur. Tek kelimeyle, bizde alan duygusu yaratan algılama da doğası bakımından, en az alan düşüncesi kadar anlaşılmazdır. Öyleyse maddenin özü ve hakkında bir düşünceye sahip olduğumuz madde kavramı daima sisli bulutlar ardında kalacaktır.

Kendi dışımızdaki varlıklara ilişkin yalnızca algılarımız aracılığıyla bir sonuca varabiliriz; ama acaba madde adını verdiğimiz bu varlık, onun hakkında oluşturduğumuz düşünceyle ne ölçüde benzerdir? Çözmek zorunda olduğumuz sorun işte

budur. Tahmini ve gerçek ilkelerle beslenen her bilimde, ancak katıksız bir içgüdüyle kendimizi vererek çözebiliriz bunu; aksi halde ilkelerde, tıpkı kendisinden hareket edilebilecek sabit bir noktanın yokluğu yüzünden her şeyi belirsiz kılan bazı olay ve görüngelerdeki sınırsız bir gelişme kadar saçma olabilecek sınırsız bir gelişmenin varlığını kabul etmemiz gerekirdi. Edindiğimiz algılar merakımızı değil, gereksinmelerimizi doyurmak amacına hizmet ederler; bize dışımızdaki varlıkların kendisini değil, onlarla kurmuş olduğumuz ilişkiyi gösterirler; yine algılar cisimlerin özüne nüfuz etmemizi sağlarlar, yeter ki olduğu şekliyle kabul ettiğimiz tahmini (*supposé*) madde kavramında ayrımına vardığımız başka ikincil özellikleri de ilksel (*primitive*) özellikler gibi düşünelim. Genel olgular sistemi daima türdeş ve süreklidir, hiçbir yerde bunun aksini iddia edemeyiz. Şu halde burada duralım ve sonu gelmez yanılgılarla zaten hayli az olan açık ve kesin bilgilerimizin sayısını daha da azaltmaya çalışmayalım.

Doğası hakkında hiçbir net düşünceye sahip olmadığımız, göründüğünden daha farklı bir olgu (fenomen) olan ve gündelik deneyimlerimiz aracılığıyla hangisi olursa olsun ayırt etmeksizin sadece madde (*matiere*) olarak tanımladığımız bu varlıklar toplamı, şu halde kendi başına belli bir edimden, istekten ya da duygu ve düşünceden yoksundur. Bundan da doğal olarak şu sonuç çıkar ki, bu varlıklar toplamı bizde hiçbir düşünme isteği uyandırmazlar. Bilge kişi, algılarımıza eşlik eden olguların çoğunu kanıtlamaya çalışmadan, bu tartışılmaz gerçeklikle sınırlar kendini. O bedenimizin en uç noktalarına değin hissettiğimiz dokunma duyumunu açıklamaya girişmez, bu algının aynı bedenin doğasından ayrılmaz nitelikteki ilkesinin dış objeler tarafından uyarılmış maddi gövdenin tüm noktalarına aralıksız biçimde nasıl taşındığını hesaba katmaz. Daha önce duyumlarımızın bir anlık çokluğunun ne kadar anlaşılmaz olduğunu göz-

lemlemiştik; bedenimizin tüm bölümlerini yanlışlık sonucu aktardığımız algılar da belki sanıldığından daha çoktur. Ama daha da tuhaf olan bir başka hata, nesnelerin yüzeyine uyguladığımız renklerdir. Renk algılaması sadece zihnimizde varolan özel bir seçmedir, zihnin, bu basit duyumu, hiçbir şekilde kendisiyle benzer olmayan bir başka varlığa aktarması olağanüstü bir yetidir; zihin, renk duyumunu kendi durumuna uygun olmayan karmaşık bir varlık hakkında hissetme yetisiyle olduğu kadar, bu yetinin zenginliğiyle de yaymayı bilir. Tüm daha öncekilerden daha zor olan ve çözümünü gelecek kuşaklara, onların da bir sonraki kuşağa bırakacağı yeni bir metafizik problemdir bu.

O halde şimdi metafizik biliminin alanına giren ve çözümlerinin bizim gücümüzü ne kadar aştığını gördüğümüz farklı sorunlar üstünde yoğunlaşabiliriz. Sözgelimi zihnin her zaman düşünen ve hisseden bir şey olup olmadığı sorulabilir. Bu sorunun tek açıklaması öncelikle bir yanıt verme imkânsızlığını hissettirmek zorundadır. Zekânın doğasına ilişkin eldeki bilgilerimiz hiçbir çözüm sağlamaz; çünkü bu bilgiden yoksunuz; şu halde zekânın her zaman düşünmediğini öne sürmüş olan filozoflar, sadece zekâ üstüne yaptıkları gözlemlere dayanmışlardır. Zira yaptıkları tek şey, düşünmeyeni gözlemlemeyi düşünmek olmuştur, kısa süreli ve çok bildik bir zaman dilimi içinde hiçbir şey gözlemlemenin olanağı yoktur; kaldı ki, sadece bulanık bir anımsama yardımıyla yargıda bulunulabilir ve bu bulanıklık (*réminiscence*), söz konusu zaman dilimi içinde kendimizi hiçbir şey düşünmemiş olduğumuza inandırmak için ne kadar yeterli olabilir?

Buna karşılık zekânın daimi bir düşünme içinde olduğunu savunanlar, sadece kendi düşüncelerinin her birine yöneltecekleri daimi bir dikkat sayesinde kanıtlayabilirler bunu; ve herkes gayet iyi bilir ki, kafamızın içinde art arda birbirini izleyen düşüncelerin hızlılığı, böyle direngen bir dikkate asla olanak tanı-

maz. İşte çözümünü daha cesur metafizikçilere bırakmak zorunda olduğumuz yığınla sorudan birkaçı: Beden-ruh birliği ve onların karşılıklı etkisi nedir? Hangi zamanlarda ruh bedenle birlik halindedir? Alışkanlıklar beden ve ruha mı yoksa sadece ruha mı aittir? Zekâların eşitsizliği neyi anlatır? Bu eşitsizlik ruhla mı, yoksa sadece bedenin durumu, eğitim, koşullar ya da toplumla mı bağıntılıdır? Farklı nesneler nasıl başka yerde tümüyle eşit konumda olan zekâlar üzerinde böylesine farklı bir etkilemede bulunabilirler ya da nasıl basit özdekler doğalarından dolayı eşitsiz olabilirler? Hayvanlar bizimkine benzer organları algılama şekilleri olduğu halde nasıl olup da bizim yığınla soyut ve derin düşünceler, metafizik kavramlar, yasalar, diller, bilinç ve sonatlar çıkardığımız bu eşsiz yönelimden tamamıyla yoksun kalarak sadece bu algılarla sınırlanmışlardır? Son olarak, düşünüm (*réflexion*) nereye kadar hayvanlara da taşınabilir ve bu düşünüm onları niçin bizden daha uzağa götürmez? Doğuştan gelen (*innées*) düşünceler, deneyimin yadsıdığı bir kuruntudur, ancak algıları ve sonradan oluşturulmuş düşünceleri edinme biçimimizin kendisinde aynı deneyimle kanıtlandığı halde, daha az anlaşılmaz değildir. Hepsinden öte, bu konular Yüce Bilincin zayıf görüşümüz önüne yerleştirdiği ve yırtmak için boşuna çaba harcadığımız bir perde gibidir. Merakımız ve özsaygımız için üzücü bir yazgı; ama insanlığın yazgısı bu. En azından bundan şu sonucu çıkarmamız gerekir ki, sistemler ya da daha ziyade metafizik sorunların birçoğu üstüne filozofların gördüğü düşler, insan zekâsı tarafından edinilmiş gerçek bilgilere tahsis edilmiş o biricik yapıtta hiçbir yeri hak etmiyorlar.

Algılarımızın, bedenimizin ve düşünen varlığımızın nesnel varlığı, filozofu, Tanrı'nın varlığı büyük gerçeğine götürür. Bu gerçek, Tanrısal vahyin konusu olamaz (Çünkü Tanrısal vahiy bu gerçeği zaten varsayar). Antikitenin de bu konuda kararsız kalmış olduğuna şaşmamalıdır; aşağı yukarı bütün filozoflar

başka başka biçimlerde bir Tanrı'nın varlığını itiraf etmişlerdir; kimileri de hâkim bir varlığı kabul ederek bu konuda kendi hasımlarından daha elverişli bir durumda olmadıklarını göstermek için söz konusu varlığın doğası hakkında hemen hiçbir kesin ve yeterli düşünce ileri sürememişlerdir. Kuşkusuz filozofların topyekûn esinlemeye çalıştığı bu gerçeği açıkça kanıtlamak için Tanrı'nın kendini dolaysız biçimde tüm insanlara göstermesi gerekiyordu; ancak, birileri O'nu gerçekten görmek istemezken, bir kısmı da sadece bir bulut ardına gizlenmiş olarak, belli belirsiz duyumsuyordu onu. Yüce Bilinç sonunda aradaki engeli kaldırdı ve kendini gösterdi, onun varlığının kanıtlarına ilişkin akli yetimize eklenecek hiçbir şey yok, bize bahşettiği bu aklı tam olarak kullanmamız dışında.

Tüm halkların ortak rızasından yoksun kalan Tanrı varlığının kanıtlanması fikri, büyük bir güçle kendini antikçağın birçok filozofunda doğruladı. Tanrısal doğanın somut bir düşüncesini oluşturmanın imkânsızlığına inanmış olan bu filozoflar için yalnızca Tanrı'nın varlığının tüm insanlar tarafından benimsenmiş olduğunu göstermek bile yeterli olacaktı; böyle bir varlığın doğası hakkındaki görüşlerin farklılığı onları daha az ilgilendiriyordu; çünkü onlar, bu farklılığı insan zekâsının zaaflarının bir kanıtı olarak görüyor ve yüce bir bilincin varlığı konusundaki duyguların benzerliğini evrensel görünümün vaktiyle insanlardan koparıp aldığı bir çeşit itiraf (*aveu*) ve bu bilinmedik bilincin onlara bahşettiği bir tür armağan olarak değerlendiriyorlardı.* Ancak Tanrı vahyi ile aydınlamış, Tanrısallık'ın (*Divinité*) en sağlam düşüncelerine sahip olan bu felsefe, artık Tanrı'nın varolduğu düşüncesinden de kolay kolay ayrılamazdı. Olmayan

* Belki de antikçağda hiçbir şey, S. Paul'ün *Aréopage* (Eski Yunanda cinayet mahkemesi)'ndaki söylevinin başlangıç kısmından daha anlamlı değildir; *"Ey Atinalılar, sunaklarınızın biri önünden geçerken şöyle bir yazı ilişti gözüme: BİLİNMEYEN TANRI'YA; benim sözünü edip durduğum da işte sizin hakkında hiçbir şey bilmeden tapındığınız bu Tanrıdır,"* diyordu S. Paul.

bir Tanrı'ya inanmak bir bilge için aşağı yukarı onun varolduğuna inanmamakla aynı şeydir. Şu halde, halkların ortak inancı temeline dayalı bir Tanrı varlığının kanıtlaması, içinde yaşadığımız evren, İncil'in varsaydığı açıklıktan bunca yoksunken, güçlü bir dayanak bulamazdı. Öyleyse bu kanıtlamanın tüm ruhlar üstünde aynı olumlu etkiyi yaratmadığına fazla şaşırmamak gerek.

Eski filozofların Tanrı'nın varlığı hakkında sahip oldukları benzer olmayan belirsiz düşüncelerin bir başka nedeni, Pagan antikçağının bu gerçeğe karşı yönelttiği itirazlarda aranmalıdır; bu itirazların birçoğu, bu gerçeğe yanıt aramaya elverişli tek yerin, Tanrısal vahiy olduğunu savunuyordu. Ama şu tür güçlüklerle karşılaşıyordu her seferinde; son derece iyi ve yine son derece kusursuz bir varlığın yapıtı olduğu kuşku götüren insanın acizliği; ahlaki düzende hüküm süren evrensel kargaşalar; iyiliklerin ve kötülüklerin dağıtımında göze çarpan korkunç eşitsizlikler; insani zaafların, erdeme karşı elde ettiği daimi zafer; son derece güçlü ve son derece bilge bir varlığın olası dünyaları en mükemmel şekilde yaratmış olduğunu varsaymanın zorluğu; böyle bir dünyayı olduğu şekliyle mükemmel bir Tanrı'nın yaratmış olduğunu kabul etmenin imkânsızlığı; ve son olarak da, Tanrı'nın kendi bilgeliyi, bilimi ve gücü ile insan özgürlüğü arasındaki aşikâr bağdaşmazlık.

Bir ilk varlığın varolduğunu sorun olarak gören antikçağ filozofları bu konudaki itirazlara karşı savunulan dolaysız kanıtların üstünlüğünü kavrayamadıkları için suçluydular. Ama en azından bu itirazlara doğal bir açıklık getiren yanıtların yetersizliğini hissettikleri için de büsbütün kötü niyetli saymamak gerekiyordu onları. Bu belirsizlik içinde onlar kuşkunun (doute) tarafında yer alıyorlardı; ve derinden inanmış olarak diyorlardı ki; Tanrı insanları kendisine daha çok inanmadıkları için cezalandıramaz; çünkü varlığı onlar için zaten yeterince belirsizdir.

Ancak bu belirsizlik onları bağışlamak için yeterli de değildir. Çünkü onların durumu, Tanrı'nın akıl sır erdirilmez olduğu kadar, aynı zamanda açık bir yargılamayla Hıristiyanlığın doğmalarından habersiz oldukları için sonsuza dek cezalandıracağı halklarınkiyle aynıdır; İman'ın (*Foi*) bizi inanmaya zorladığı yakıcı bir gerçeklik.

Tanrı'nın varlığına ilişkin yapılmış saldırılar dinin ışığından ilham almış bir metafizikçi için hiçbir sakınca doğurmayacaktır. Öncelikle, o (kendisine bunca anlaşılır gelen) ebedi bir varlığın varolmasının kaçınılmaz olduğu düşüncesini yerleştirmeye çalışacaktır; bu ebedi varlığın dünyevi olmadığını göstererek; evrenin fizik düzeninin, zihinden yoksun, ilkel bir maddenin yapıtı olamayacağını öne sürecektir; böyle bir metafizikçi, Tanrı'nın mutlak gücü, sonsuz bilinci ve inayetiyle, insan özgürlüğünü de asla uzlaştırmaya kalkışmayacaktır; çünkü Tanrı mucizesi ona bu gerçeklerle koşutluk kurmanın aklın sınırlarının çok ötesinde olduğunu öğretmiştir. O, bu uçurumu daha da derinleştirmeye girişen ve böylelikle orada yolunu şaşırıp kalan şu çok bilmiş felsefeye de hiçbir zaman öykünmeyecek; ama söz konusu bu gerçeklere bu felsefeden daha az uzak da kalamayacaktır. Aynı nedenlerden ötürü, hiçbir açıklama zorunluluğu duymaksızın, o, teoloji bilginleri tarafından muhakkak olan (*infaillible*) ile zorunlu olan (*necessaire*) arasına konmuş olan farkı itiraf edecek, insan özgürlüğünü haklı çıkarmak adına. Tanrı'da onun isteğinden bağımsız, özgür edimlerin bir öngörüsünü kabul etmeyecektir, çünkü böyle bir öngörürlük (*prevoyance*) olanaksızdır, ama yine o, başkalarıyla birlikte, Tanrı'nın adaletini haklı çıkarmak adına, böylesine iyi, böylesine kusursuz ve böylesine bilge bir varlığın, bir yoksunluk'tan (*privation*) başka bir şey olmayan ahlakiliği yeryüzünde geçerli kılmadan, suçların tüm görünümünü yarattığını söyleme hatasına da düşmeyecektir; bu saçma ayrımı skolastiklerin kuruntularına havale

edecek ve ardından da onların ağzını tıkamak için şu soruyu soracaktır hemen: Tanrı nasıl olur da suçların tüm görünümünü yarattıktan sonra, bu görünümün kaçınılmaz bir sonucu olan ahlakiliği cezalandırır? Böylece ilk çıkış noktasına yeniden varmak için yararsız labirentlere sapa sapa, sonunda yeniden oraya varmak üzere belirsiz ve uçarı kimi düşüncelerle gark ola ola, sonsuz kararların derinliğinde itirazlarla köşeye sıkışmış olarak, daha ilk andan itibaren kendi cehaletini yeniden tanıyacaktır. Ama, Tanrıtanımazların elinden tüm sağlam gerekçeleri çekip almak için; maddenin gerçekliği ve sonsuzluk (*eternite*) sistemi içinde özgürlüğe karşı yapılan itirazların tümüyle anlamlı ve sonsuz bir bilincin sistemi içinde yapılandan daha güçlü olduğunu zahmetsizce kanıtlayacaktır. Sonuç olarak, insanın acizliği, ahlaki dünyadaki bunca karmaşa ve bu dünyanın kusursuzluğuna ilişkin yöneltilen itirazlara, bize daha doğmadan önce insanın günahkâr bir varlık olduğunu bildiren, gelecekteki bir yaşamda bize ödül ve cezaları vaaz eden ve Tanrı'nın olası dünyalar içinde insana hayat verdiği bu dünyanın biricik ve en kusursuz dünya olduğunu anlatan doğmalarla karşı çıkar. Ancak Tanrısal vahyin konusuna giren bu iddiaları, filozof özel hakları gasp etmemek düşüncesiyle, gereken ayrıntı ve özenle işlemesi için teologa bırakacak ve inançsızları bu saçmalıkların dışında kalan şeylerin tartışıldığı yapıtlara göndermekle yetinecektir.

Kaldı ki Tanrıtanımazlara verilecek en mükemmel yanıt, onların uğruna mücadele ettikleri gerçeklik davasının dolaysız kanıtından başka bir şey olmayacağı için, filozof esas, olarak kendini bu kanıtların seçimine adayacak ve özellikle itiraza bağlı olan hiçbir kanıtı seçmeyecektir. Belki de hiçbir şey skolastiklerin Tanrı'nın varlığı hakkında kendi kanıtlamalarına hevesle giriştiklerinden daha yersiz, daha rezilce ve bu büyük gerçeğe (birtakım şeyler ona zarar verebilse bile) daha zarar verici de-

ğildir. Scot okulu, Thomistler'in tanıtlamasını, Thomistler, Scot okulununkini, Descartes, Scot okulu ve Thomistler'in tanıtlamalarını ve modern Aristocular da Descartes'in tanıtlamasını reddederler. Yeter ki bir görüş (tıpkı doğuştan gelen (*innées*) düşüncelerde olduğu gibi), Tanrı'nın varlığının bir kanıtına temel oluşturmak için mücadele etmiş olsun. Bir ilk varlığın mevcudiyetini kanıtlamak, onu yadsımaktan daha zordur. Filozof, şu halde kendini tüm insanlar ve yüzyıllar tarafından itiraf edilmiş ilkelere dayalı olan ve tüm felsefesi ilkelerde ortak addedilen kanıtlarla sınırlayacaktır.

Tanrı'nın varlığını istisnai durumlara bağlı bu metafizik yasalarda değil, evrenin formlarında, doğanın hayranlık verici yasalarında arayacaktır, yani cisimlerin değişmez özelliklerine dayalı ilksel yasalarda. O halde, sadece maddeyi de var etmişe benzeyen bu yalın yasalardır. Yüce bir bilinci en mükemmel biçimde ortaya koyacak olan; içinde yaşadığımız evrenin farklı bölümlerini yarattığı varsayılan bu yetkin bilincin, böylesine dev bir makineye ilk fiskeyi vurmak, bu itkiyi evrenin tüm fenomenlerine hâkim kılmak ve iradesinin bir tek eylemiyle doğanın bozulmaz ve sürekli düzenini var kılmak için başka hiçbir şeye gereksinme duymamış olmasıdır: her şeyin sadece kör bir rastlantının sonucu olduğunu düşünmemiz için fazlasıyla hayranlık verici ve inandırıcı bir itki. Filozofun yüce varlık'ı arayacağı yer de bu genel yasalar ya da daha ziyade özel fenomenlerdir. Bu, evrende küçücük bir yer kaplayan bir böceğin hareketlerinin dikkatli birisine mutlak bilinci genel olgulardan daha az hissettirmesi anlamına gelmemeli, bu sonuncu gösteri, fark ediş bakımından ilkinden daha fazla etki uyandırır; ve bu anlamda en mükemmel kanıtlar en az inandırıcı olabilenlerdir.

Tanrının varlığı sorunundan başka, Tüm metafizik gerçekler arasında ilgimizi en çok çekeni ve kuşkusuz ondan daha az ilgi çekici olmayanı, ruhun ölümsüzlüğü konusudur. Aynı zamanda

hem felsefenin hem de Tanrısal vahyin alanına giren bu sorun hakkında öncelikle her iki disiplinden birinin diğerine borçlu olduğu bilgisel birikimi birbirinden ayırmak gerekir. Felsefe bir başka yaşamın var olabileceğine ilişkin ivedi kanıtlar sunmuştur. Bu açıdan ruhun ebediliğine inanmak için fazlasıyla güçlü kanıtlar var elimizde; çünkü Tanrı, ruhu ortadan kaldırmaksızın yok edemezdi onu; yarattığı şeyi ortadan kaldırması ise, onun bilgeliği ile tamı tamına çelişen bir durum olurdu; aynı şekilde bu, cisimlerin de yalnızca dönüşüme uğrayarak yok olmasını açıklar. Ancak, hayvanlardaki maddi olmayan (*immatériel*) tözün kendileriyle birlikte yok olup gittiği düşüncesi, bir yandan yaratılmış olan hiçbir şeyin doğasının ölümsüz olamayacağını gösteren bir büyük ilke aracılığıyla Tanrı'nın ruhumuzu sadece belli bir zaman için yaratmış olduğu hissini uyandırırken; (böylece ebedi sonuçların akıl sır erdirilemeyen görünümü bize bu önemli konu hakkında, birçok belirsizliğe mahkûm ediyor ve eğer dine eldeki bilgiler yardımıyla ulaşamıyorsak, kaçınılmaz olarak onun eksikliklerini gidermek şöyle dursun, yalnızca pek az bir eklemede bulunma olanağını veriyordu); öte yandan bu dünyada çoğunlukla mutsuz bir konuma indirgenmiş olan erdemin (*vertu*) de, ölümden sonraki ödüllendirmede yüce varlıktan beklediği hakkaniyeti gölgeliyor ve dolayısıyla vahiy (*révélation*) bize erdemi ödüllendirmek zorunda olan bir Tanrı'nın niçin bu yaşamda da ona hak ettiği değeri vermediğini açıklamakta yetersiz kalıyordu. Bu yaşamda sadece din, insanın durumunu bir bilmece olmaktan kurtarabilir diyordu Pascal. İşte Tanrı'nın varlığı hakkında olduğu kadar ruhun ölümsüzlüğü üstüne de kafa yoran bir filozofun aklın yetki alanına giren dolaysız kanıtları, vahyin ha bire yanıt ürettiği itirazlardan ayırmak için asla gözden kaçırmaması gereken nokta budur.

Bununla birlikte asıl şaşırtıcı olan, aynı vahyin yardımından yoksun oldukları halde ruhun ölümsüzlüğüne inanmış birçok

antikçağ filozofunun, salt felsefi bir gerçeklik olarak gördükleri ruhun tinselliği (*spiritualité*) hakkında onlardan daha farklı düşünmemiş olduklarıdır. Ebedi bir varlıkla övünmekten hoşlanan insanların faniliği, paganizmin bilgelerine yeni adımlar attırmıştı; ve eğer deyim yerindeyse, bu bilgelerin ruhun doğası üstüne işlediği hatalar ruhun ölümsüzlüğüne duydukları inancı da güçlendirmişti. Onlar ayrıca ruhun hiçbir şey olmadığını söylemekle, onu kesin olarak bir tür madde saymak arasında hiçbir fark görmemişler; maddenin hiçbir taneciğinin (*particule*) yok olmayacağına, düşünmeye ve hissetmeye yetenekli (ve dolayısıyla onlara göre çok becerikli ve yetkin bir kavrayışı olan) bir maddeye derinden inanmış olarak onun bu durmaksızın varolabilme özelliğini asla göz ardı etmeden, ruhsal tözün (cevher) ölümsüz olduğu sonucuna varmışlardı; üstünde görüşbirliğine varamadıkları tek konu ise, bu tözün ölümden sonraki yazgısıydı. Onların bu konu hakkındaki sistemleri tıpkı körlerin ışıkla ilgili sorunsalları gibidir. Bizler onlardan daha bilgili ve daha aydınlanmış olma avantajına sahibiz. Hayvanların ruhu sorununun tinselliğe ve ruhun ölümsüzlüğüne karşı yol açtığı sanılan zorluklara gelince; bu, bilge birinin ne aklını ne de inancını sarsamamıştır; o hayvanların ruhunun maddesel olduğu şeklinde formüle edilen bu gülünç saçmalığa bazı skolastiklerle birlikte hiçbir yanıt vermez, çünkü böyle bir ruh, sadece hissetmekle sınırlanmış, ama asla düşünmeyen bir ruhtur; o algıların ve düşüncenin sadece aynı ilkeye tabii olabileceğine inanır; ayrıca, tecrübesi ona kanıtlamıştır ki, hayvanlar salt algılarla sınırlı da değildirler. Şu halde, hayvanların ruhu, tinsellik bakımından insanınkiyle aynı doğaya sahiptir; çünkü bu tözün hayvanlarda hissettiğini ve düşünebildiğini söyleyip de insanda böyle bir etkide bulunmadığını öne sürmek, tamamıyla saçmalık olacaktır. Ancak bilge kişi, aynı zamanda ölümsüzlük bakımından insan ruhu ile hayvanların ruhu arasındaki farklılığın nedenini Tan-

rı'nın hayvanlardaki bu ruhun bedenleriyle birlikte yok olup gitmesini dilediği, ama buna karşılık, insan ruhunun sonsuza dek varolmasını istemiş olduğu şeklinde açıklayacaktır. Eğer ona tıpkı bizde olduğu gibi, kendilerine bir ilk babanın günahı yüzünden yüklenilmiş bir suçluluk duygusu ya da bir başka yaşamda ödüllendirilme umudu bahşedilmemiş hayvanların niçin acı çektikleri sorulacak olursa, tıpkı Descartes'in yaptığı gibi, akıl ve deneyimlerle taban tabana çelişen şu yanıtı vermekle işin içinde sıyrılmaya çalışmayacaktır: Çünkü hayvanlar katıksız atomatlardır; eğer hayvanlar yırtıcı algılara sahipseler, bunları telafi edecek hoş algılardan da büsbütün yoksun değildirler ve algılara sahip olan her varlığın doğası, aynı zamanda zevk ve acıya da elverişlidir. Bu, ruh ve beden birliğinin başka bedenlerin canlılığın üstündeki ediminin bir sonucu; Yaradan'ın koymuş olduğu değişmez yasalar ve evrenin mutlak yapısının bizzat kendisiyle ilintili bir edimdir. Kısaca, bilge kişi, bu konuyu aydınlatmaya imkân verecek tüm kanıtları felsefeden çıkarmakla yetinecek ve anlayamadığı şeyler hakkında da yine ona başvurmaktan kendini alamayacaktır.

- VII -

Ahlak

Varlığı bir kez kabul edilen Yüce bir Yaratıcı fikri, bizi ona sunmak zorunda olduğumuz tapınışı aramaya götürür. Bu önemli konu hakkında bizi belli bir noktaya kadar aydınlatan felsefenin öne sürdüğü kanıtların yeterince kusursuz olduğu söylenemez. Yaratıcı kendini onurlandırırcasına insanlığa buyurduğu özel bir vahyetme yoluyla kendini haber verdiği halde, aklın tüm çabaları, onu keşfetme acizliğiyle karşı karşıyadır. Şu halde hâkim varlığa göstermek zorunda olduğumuz bir tapınıştan başka bir şey olmayan dini, felsefenin öğeleri içine sokamayız; doğal dinin de aynı şekilde felsefenin yetersiz kaldığı bu aydınlatma işlevini tamamlamak için ortaya çıktığı söylenebilir.

Ancak, temelde, sadece akla ilişkin olan ve dolayısıyla tüm insanlarda ortak olduğu varsayılan şey, kendi benzerlerimize karşı yükümlü olduğumuz ödevlerdir. Bu ödevler bilgisi, aklın

eğileceği en önemli konulardan biridir ve kısaca *ahlak* diye adlandırılır. Bugün okullarımızda bu bilimin yeterince onurlandırıldığı söylenemez. Bu bilim, ekseriya daha az ilginç bulunarak, felsefenin tüm diğer bölümlerinin sonuna itilmiştir. Ve sadece bizi eğittiği kadar mükemmel kıldığına inanılan skolastik ve soyut kimi sorunları geliştirmekle sınırlı birkaç sayfaya indirgenmiştir. Bugün ahlak kapsamına giren en mükemmel sorunlar ve bu konuda almamız gereken tutumu biliyoruz. Pek az bilim, hem inandırıcı kanıtlar sunan ilkelere, hem de geniş bir konuya sahiptir. Tüm bu ilkeler insanları kuruntuya kapılmaktan alıkoyan ortak bir noktaya götürür; bize gerçek çıkarlarımızla ödevlerimizi gerçekleştirmek arasındaki özel bağıntıyı göstererek mutlu olmanın yolları üstüne kesin araçlar sağlar. Ahlak, toplumların ortaya çıkışının zorunlu bir soncudur; çünkü ahlakın konusu, başka insanlarla kurduğumuz ilişkilerdir. Zira toplumların ortaya çıkışı da insanları birbirine muhtaç kılan Yaratıcı'nın buyruğuyla olmuştur: O halde ahlaki ilkeler, ilahi buyruklara bir geri dönüştür. Bununla birlikte kimi filozofların yaptığı gibi, bundan bu ilkeler bilgisinin kaçınılmaz olarak bizi Tanrı'nın bilgisine götürdüğü sonucunu çıkarmamak gerekir. Zira Tanrıbilimcilerin iddia ettiklerinin aksine, Paganlar erdeme ilişkin hiçbir düşünceye sahip değildiler. Şüphesiz din, bizi ahlaki erdemleri gerçekleştirmeye götüren güdüleri arıtıp kutsamıştır, ancak Tanrı, bunu açıkça belli etmeksizin bu erdemlere sahip olma zorunluluğunun insanların yararına olacağını hissetmiştir. O, toplumun ve bir ilk varlığın mevcudiyetine kuşkuyla bakan filozofların davranışlarını durmaksızın gözaltında tutan bir tür koruyucu etkiyle onlara insani erdemleri büyük bir kesinlik içinde öğütlemiştir. Stoacıların lideri Zenon Evrenden başka bir Tanrı'yı kabul etmemiştir, onun ahlakı, doğal aklın insanlara esinleyebildiğinden daha saf bir nitelik taşıyordu.

Şu halde toplumlar, kendi doğuşlarını temelde saf insan güdülerine borçludurlar; dinin onların ilk ortaya çıkışlarında hiçbir katkısı olmamıştır; dinin toplumlararası bağı güçlü tutmaya tahsis edildiği iddia edilse bile, insanın kendi üstüne düşünmesinde başlıca etkiyi yapmış olduğu söylenemez. Buna inanmak için, dinin dayattığı kesin buyruklarla vaat ettiği ceza ve ödüllere şöyle bir göz atmamız yeterlidir. Filozof, sadece insanı toplum içinde ait olduğu yere oturtmak ve onu yönlendirmekle yükümlüdür; bu, filozofun insanı sunakların (kurban edilme yerlerinin) kıyısından uzak tutma misyonudur.

Yaradan bilgisini önceleyen ahlaki ilkeler bilgisi aynı zamanda, daha başka bilgiler tarafından da öncelenmiştir; bize kendi gereksinimlerimiz ve başka insanlarla olan ilişkilerimizin niteliğini öğreten duyular, toplumun bize ve bizim topluma borçlu olduğumuz şeyleri tanımamıza olanak sağlayan karşılıklı gereksinimler bunlardandır, öyle görünüyor ki *bireylerin rahatını bozarak topluma zarar vermeye yönelen şeyi* tam olarak haksızlık ya da ahlaki kötülük şeklinde tanımlayabiliriz. Gerçekten de maddi kötülük, ahlaki kötülüğün doğal bir sonucudur; ve zekâmızın hiçbir işleyişi olmaksızın, maddi kötülük düşüncesini edinmemizde sadece algılarımızın yeterli olması gibi, birbirlerinden ne kadar farklı olurlarsa olsunlar, bizi ahlaki kötülük düşüncesine götüren de yine bilgilerimizin bu düzenidir. Bu gerçeği yadsıyacak olanlar, insanı kaygısız bir yaratık olarak varsayar ve bu varsayım aracılığıyla haksızlık kavramını yadsımaya çalışırlar. Ancak bu kavram bir başka şeyi, özünde, özgürlük kavramını gerektirir, çünkü eğer insan özgür değilse, her türlü kötülük düşüncesi maddi kötülüğe dönüşecektir. O halde, ahlaki kötülük ve iyilik kavramıyla özgürlüğün varolabileceğini kanıtlamaya girişmek, düşüncelerin doğal düzenini altüst etmektir. Bu, sadece duygudan ibaret olan, bir gerçekliği, yani hiç şüphesiz varlığı tartışılmaz olan ama daha karmaşık kavram-

ların bir sonucuna bağlı bulunan bir gerçeklik yardımıyla daha basit bir düzeni kanıtlamaya çalışmaktan farksızdır. Biz özgürlüğün varlığını tartışmıyor sadece onun duygusal bir gerçeklik olduğunu söylüyoruz. Buna inanmaktan daha kolay bir şey olamaz; çünkü özgürlük duygumuz, fiili olana ilişkin bir başka karşı edimde bulunma gücünün duygusuna sahip olmaktan ibarettir; özgürlük düşüncesi, şu halde işlemeyen bir gücün düşüncesidir, öyle ki bu gücün özü onu hissettiğimiz anda bile kendini ele vermez, öyleyse bu düşünce yalnızca zekâmızın bir işleyişidir; ve (varolduğu halde) işlemeyen bu güce, sadece eylem devam ettiği sürece varmış gözüyle bakmak, hareket etme kabiliyetini eylemde bulunmanın kendisinden ayırt etmemizi sağlar. Öyleyse özgürlük nosyonu sadece bilince ilişkin (*conscience*) bir gerçekliktir. Tek kelimeyle duygun (*sceptible*) olan bu gerçekliğin tek kanıtı, bedenlerin varoluşuna ilişkin sunulan kanıta benzer. Gerçekten özgür olan varlıklar, kendi özgürlükleri hakkında bizden daha canlı bir duyguya sahip olmayacaklardır; şu halde özgür olduğumuza inanmamız gerekiyor. Eğer konuyu daha açık bir şekilde dile getirmek istersek, "bu büyük sorunu açıklığa kavuşturmanın önündeki güçlükler ne tür güçlükler olacaktır?" diye sorabiliriz. İnsanın özgür olup olmadığını sormak; bu, hiçbir gerekçe ya da neden söz konusu olmaksızın olanaksızdır; ama hiçbir zorlama olmadan da sadece tercihe bağlı olarak yapılabilir bu; bunun için tüm insanların evrensel tanıklığına başvurmak yeterlidir. Kendisini suç işlemeye sürükleyen kaçınılmaz bir zorunlulukla yeni cinayetler için öldürmeye hazır, ama yargılarının desteğine başvurarak kendini asla temize çıkarmayı düşünmemiş bir insandan daha mutsuz kim vardır?

Bu, sanırım, özgürlük hakkında bunca kafa yoran filozofların ahlak çalışmalarının başına koymaktan zevk aldıkları kimi tartışmaların ne denli yararsız olduğunu göstermeye yeterli olacaktır. Bu konuda daha öteye gitmeyi istemek, yeni uğursuzluk-

larla baş etmeyi göze almaktır. Yasaların ahlaki doğruluğu özgürlüğün bir sonucudur. Buna karşılık, özgürlük, yasaların hakkaniyetinin bir sonucu değildir, bana öyle geliyor ki, bu sonuncusu özgür olduğumuzu kanıtlama adına düşüncelerin doğal düzenini altüst etmek olacaktır, çünkü aksi halde yasalar adilane olmayacaktır. Dahası denebilir ki; özgür olmasak bile, bunu öne sürmeye hakkımız yok, çünkü bu durumda yasaları ortadan kaldırmak gerekirdi. İtiraf edeyim ki varolmayan bir varsayım hakkında salt metafizik bir tartışmaya girmenin yeri değil burası; ama bu soyut tartışma, yine de bu konuya ilişkin düşünceler oluşturup geliştirmemize yardımcı olabilir. Edimlerimizde üstün ve mutlak bir güce gösterdiğimiz itaati daha da yaygınlaştıralım; bu edimlerin dayattığı kaygı ve düzenlemeler tıpkı insanları korkuyla yönetmenin ve deyim yerindeyse makineyi harekete geçirmenin etkili bir yolu olan toplumun bedensel iyiliği için de daha az yararlı olmayacaktır. Özgür olmayan kişilerden kurulu, birbirine benzeyen iki toplumdan kendine ait yasaları olan, kargaşalara daha az eğilimlidir, çünkü böyle bir toplum, eğer bu şekilde adlandırmak doğruysa düzenleyici bir kimliğe sahiptir. Benzer toplumlardaki yasaların maddi zorunluluğu insan özgürlüğünden bağımsızdır, ama özgür bireylerden kurulu herhangi bir toplumda, bu maddi zorunluluk ahlaki hakkaniyete dönüşmüştür. İlk durumda, yasalar sadece zorunlu; ikincisinde ise zorunlu ve adildir.

Ahlakın başlangıç sorunlarına ilişkin bu temel gözlemler, birçok filozofun bu bilim dalına sağladığı pek az kesin kavrama karşı okuyucularımızı uyarmak ve bu önemli gerçeklerin ne şekilde dile getirilmesi gerektiğini göstermek açısından zorunluydu.

- VIII -

Ahlakın Bölümlendirilmesi
İnsan Ahlakı

Eşsizliğiyle yeryüzünde büyük bir aileyi oluşturduğu halde, insanoğlu yine de üyelerinin her birinin genel sistemden bağımsız ama özel ilişkilerle birbirine bağlı oldukları ve adına *devlet* denilen farklı topluluklara bölünmek zorunda kalmıştır. Şu halde, ahlakın başlıca dört konusu vardır: İnsanların aynı türün üyeleri olarak birbirlerine karşı taşıdıkları yükümlülükleri; her özel toplumun kendi üyelerine karşı olan yükümlülükleri, toplumların birbirlerine yükledikleri yükümlülükler ve son olarak da, her özel toplumun üyelerinin karşılıklı olarak birbirine ve üyesi oldukları devlete karşı olan yükümlülükleri. Ne zaman, ne de yerle sınırlı olmayan, aynı zamanda doğal ya da genel bir yasayı içeren ilk ödevler *insan ahlakı*, ikinci tür ödevler *yasa koyucuların ahlakı*, üçüncü türdeki ödevler *devletlerin ahlakı* ve

sonuncu tür ödevler de kısaca *yurttaş ahlakı* diye adlandırılabilir.

Şu halde bu bölünmenin temelinde doğal ya da ortak bir hak anlayışı görüyoruz: Politikayla karıştırılmaması gereken ve çoğunlukla onun zıddı olan politik hak; insan hakları ve müspet haklar. Ahlakın bu dört bölümüne bir beşincisini daha, *filozofun ahlakını* da ekleyebiliriz; bu ahlakın konusu bizzat dünyada yaşayan insanların kendisi ve onların mümkün olan en mutsuz ya da en mükemmel koşullara ulaşmasında gerekli düşünme tarzını ortaya koymaktır. Şimdi bu farklı alanlara şöyle bir göz atıp başlıca noktaları inceleyelim.

Genel ve doğal yasalar, iki türdür; yazılı olanlar ya da bizim yazdıklarımız. Yazılı olan doğal yasalar, şiddet uygulayanlara karşı bazı cezalar koyan, öyle ki, toplumun sürekliliği için zorunlu olarak gözlemlenmesi şart olan yasalardır. Yazılı olan doğal yasaları ortadan kaldırmaya yönelik her eylem suç diye adlandırılır. Sadece bu bir tek kavram bile ilerde göreceğimiz gibi, her suçun ağırlık derecesi ve doğası hakkında hüküm verebileceğimiz ilkelere indirgenebilir.

Yazılı olmayan doğal yasalar, ihlal edilmesi açıkça bir ceza gerektirmeyen yasalardır; çünkü bu tür yasa ihlalleri toplumda yazılı doğal yasaların çiğnenmesinde olduğu gibi belirgin bir karışıklık yaratmazlar. Ama eğer ilk türdeki ihlallerin gözlemlenmesi toplumu kalıcı kılmak için zorunluysa, bu ikinci tür ihlallerin gözlemlenmesi de toplumu zinde ve güçlü tutmak için daha az zorunlu değildir; bu yasaların hiçe sayılması, toplumu gizlice kemirip çürütmekte içten içe işleyen bir zehirdir. Şu halde niçin yasa koyucular, bu yasaların gözlemlenişini, halkların rızasına bırakmış görünüyorlar? Niçin cimriliğe, nankörlüğe, kalleşlik ve mutsuzluğa karşı hiçbir müdahalede bulunulmuyor? Az bir yardımla kurtarabileceği bir yurttaşı sefaletin pençesinde ölüme terk eden biri, aşağı yukarı bu zavallıyı her gün yavaş bir

ölümle cezalandıran toplumla aynı oranda suçlu sayılmaz mı? Şu halde, niçin yasalar ona iyi davranacakmış ki? Yasaların kanıtlayamadığı yollarla zengin olmuş bu cimrinin edindiği malı ondan çekip alarak başkalarına veremeyen bir yasa ne işe yarayabilir? Eğer yasanın bize kendi benzerlerimizin yardımına koşmayı buyurması doğa halinde yaşamanın ilk yükümlülüklerinden biriyse, aynı yükümlülük toplum düzeninde herkesin sahip olduğu şeyden özgürce, rahatça yararlanmasını isteyen yasa için de geçerli olmalıdır. Öyleyse niçin kalleşlik ve nankörlüğe de verilecek bedensel cezalar olmasın? Aşağı yukarı benzer bir nedenle, eskiden hırsızlık Sparta'da hiç de cezasız kalan bir eylem değildi. Bizim için insanlarla birlikte güven içinde yaşamayı öğrenmek kadar iyilik ve güvenimizi bol keseden harcamamak da aynı ölçüde önemlidir; aynı şekilde iyilikseverlerin zalimliğiyle fazlaca yüz yüze gelmemek için olduğu kadar, insanlarda iyilik yapma zevkiyle uyandırılacak güzel davranışlar bakımından da zorunludur bu. Şu halde ahlak, yasa koyucuları bu yasaların ihlali hakkında bağışlayıcı olmaya zorlayan aynı nedenlerle yazılı olmayan yasalar da yerleştirmiştir. Ayrıca yasa koyucular insanların bu yasa ihlalini gerçekleştiren suçluları cezalandırmak yoluyla kendilerini haklı kıldıklarına inanmışlardır; ama itiraf etmek gerekir ki, eğer yasa koyucular bu şekilde düşünmüş olsalardı, insan yüreği hakkında yetkin bir görüşe sahip olurlardı.

Yazılı doğal yasaların gözlem alanı, *dürüstlük* (*probité*) diye adlandırılan şeyin alanıdır; yazılı olmayan doğal yasaların uygulama alanı ise *erdem (vertu)* adını verdiğimiz şeyin alanı. Bu uygulama, ahlakın asıl konusudur, çünkü korku yaratan yasaların sertliği, her tür suçla çelişebilecek en etkili ahlaktır; ve bize erdemi öğreten gerçek ahlak, yasalara yapılmış bir eklemedir yalnızca.

Erdem öylesine saf ve öylesine temizdir ki daha ziyade evrensel insanlık sevgisiyle doludur; zira ruhumuz sadece belli bir

sevginin ürünüdür, öyleyse bazı özel karmaşalarla ruhu çevreleyen tutkular erdeme zarar verirler; çünkü bu karmaşaların neden olduğu ve yıprattığı duygu, toplumun hep birlikte ve tüm üyelerinin birbirine borçlu olarak aldığı kararlar üstünde silinmiştir. Aşk sözgelimi, bazen şiddet yoluyla bizi bir tek noktaya odaklar ve dolayısıyla bizi diğer herkeste, ayırarak en az insanlığın bozuluşunun yarattığı sonuca benzer bir sonuç yaratabilir, erdemli ruhlarda dostluk ateşi hiç sönmez; ama zaman zaman bu ateşin küllendiği olur; ara sıra azgın ruhları yumuşatsa da, zayıf ruhları kesinlikle daha çok bozar. Aşk, bununla birlikte tüm tutkuların en doğal, en bağışlanabilir ve en yaygın olanıdır.

Tutkular şu halde pek çok övülesi yönleri olsa bile sadece aşırılıklar yüzünden erdemin karşıtı olabilirler; ancak *zaafiyet* (*vice*) olarak adlandırıldıklarında bile, kendi doğalarını sonuna kadar korurlar. Tanıdık bir duygudan başka bir şey olmayan zaafiyet, bizi, toplumun yazılı olan ya da olmayan doğal yasalarını çiğnemeye götürebilir.

Bunun içindir ki tutkular, aşırılıklar ve zaafiyetler, doğaları yüzünden, ahlakın ilgilenmek zorunda olduğu en büyük konulardandır. Ahlak ilk türdekileri ılımlaştırmaya çalışırken ikinci türdekilerin de kökünü kazımaya uğraşır. Ilımlılaştırmak diyoruz; çünkü duygular gizlenmiş ya da ortada oldukları halde, toplumsal erdemlerin işleyişine zarar verir. Ahlak bu eşsiz erdemlere karşı ruhun eğilimlerini köreltmeyi öne sürmez, o bize sadece bu duyguların insanlık sevgisine bağlı olması gerektiğini öğütler. *"Ailemi kendime, vatanımı aileme ve tüm insanlığı vatanıma tercih ediyorum"* diyordu bir filozof. Erdemli insanın da diyeceği şey budur.

Eğer zorunlu ihtiyaçtan geriye kalan her şeyi *zenginlik* diye adlandırırsak, bundan, kendi zenginliğini bir başkasının ihtiyaçları için feda etmek gerektiği sonucunu çıkarabiliriz; bu, tüm

toplumsal erdemlerin en büyük ilkesi ve bütün tutkuların yatıştırıcısıdır. Ancak bu feda ediş; kişi durumundayken hangi nedenlere dayanır? Kuşkusuz pozitif olmayan hiçbir doğa yasası bizi başkalarını kendimizden daha çok sevmeye zorlayamaz; şu halde saçma bir duygu olarak adlandırılabilirse de, bu kahramanlık asla, insan yüreğinde yer etmiş değildir; ancak kendi mutluluğumuzla aydınlanmış sevgi, kendi iç huzurumuz ve benzerlerimizle olan bağ, tüm diğerlerine tercih edilebilir bir zenginlik olduğunu gösterir bize; kendimizle aramızdaki bu huzuru ve başkalarıyla olan bağlılığı sağlamanın en kesin yolu, insanların açgözlülükleri ne kadar dizginlenemez olursa olsun, bu zenginliklerden yararlanmayı mümkün olduğunca diğerleriyle paylaşmaktan geçer. Bu şekilde aydınlanmış sevgi, her tür ahlaki adanışın da başlıca ilkesidir.

Bizi bu adanmaya götüren hazırlık, kendi çıkarlarından vazgeçme olarak adlandırılabilir. Şu halde, kendi çıkarından vazgeçmeye ahlaki erdemlerin ilki gözüyle bakabiliriz. Bu, gerçekten de tüm diğer insanların bizdeki güçlenmesine ve korunmasına en çok yardımcı olacak şeydir. Bu adanma, aynı zamanda daha az namussuz insan tanımanın ve kötücül insanlarla daha az uzlaşmaya zorlanmanın da en etkili yoludur.

Diğer insanlara karşı bir ödev bildiğimiz adanışın sınırlarının ve yasalarının neler olduğunu somutlamak için başlıca iki tür zorunluluğu; mutlak ve göreli zorunluluğu birbirinden ayırmak gerekir. Mutlak zorunluluk, yaşamın kaçınılmaz gereksinimiyle belirlenmiştir; göreli zorunluluksa kimi koşullar ve durumlarla. Göreli zorunluluk, şu halde tüm insanlar için geçerli bir tutum değildir, aynı şekilde mutlak zorunluluk da; yaşlılık çocukluktan; evlilik bekârlıktan; zayıflık güçlülükten ve hastalık da sağlıktan daha fazla şeyi gerektirir. Ahlak, mutlak ve göreli zorunluluğun sınırlarını özenle çizmek zorundadır. Bu konuda ne dinin öğütlerine ne de davranış kurallarına başvurmak söz

konusudur: Burada felsefenin ve toplumun kesin yasalarının bize izin verdiği ya da buyurduğu ödevler söz konusudur. Çünkü ahlakın ilkeleri, tüm uluslar için, hatta inanç ışığının aydınlatmadığı uluslar için bile geçerli olmak zorundadır. Mutlak zorunluluğun sınırları oldukça dardır; biraz doğruluk ve iyi niyet, bu sınırları tanımakta yeterli olacaktır. Göreli zorunluğu değerlendirmenin en emin yolu kamuoyudur, kamuoyu her durumda farklı ihtiyaçları her zaman dürüstçe değerlendirir. Şu halde bir yurttaş, eşitleri hakkında kendi göreli zorunluluğunu genel olarak belirlemekte haksız olacaktır; çünkü kötü bir idarede daha az saygın bir durum bile belki de esenliğin yoludur, ve dolayısıyla bu yolun sağladığı zenginliklerden şatafatlı bir şekilde yararlanmaya da izin verilmez. Ancak, hükümet olmadığında adaleti yerine getirme ve herkese izin verilmiş olanı bildirme görevi ulusun kendisine aittir; söz konusu olan şey, sadece bunu kavramayı bilmektir.

Zaten göreli zorunluluk üstüne tüm düşüncelerden önce gelen bir yasa. birçok yurttaşın mutlak zorunluluktan yoksun olduğu devletlerde (bu durumda yaşayan çok sayıda insan vardır) görülür: Bu zorunluluğa daha fazla sahip olan herkes, en azından sahip oldukları şeylerin bir bölümünü devlete borçludur. Öyleyse onların devlete borçlu olduğu ve üyesi oldukları topluma karşı herhangi bir cürüm işlemeksizin elde edemedikleri bu pay, gerçekte nedir?* Bu ilk soruya verilecek yanıt, ahlakın bize da-

* İşte bunu kavramamıza yardımcı olabilecek bir hesaplama: Yirmi milyon insanın ve on milyar zenginliğin bulunduğu Fransa'yı düşünelim, aşağı yukarı kişi başına 500 lira düşüyor ve her yurttaş bu hakka eşit olarak sahip: Bu hak öylesine mutlak ve kesin bir haktır ki asgari gereksinmeyi sağlamak için bu 500 liranın varlığı neredeyse kaçınılmazdır. Ama varsayalım ki asgari gereksinme kişi başına 300 lirayla sınırlı olsun ve toplumda her biri mal varlıkları en fazla 200 lirayı geçmeyen 10 milyon insan yaşasın. İşte asgari yaşam şartları için bu yurttaşlardan her birinin yoksun bırakıldığı 100 lira; ve dolayısıyla toplumun bir kısmının sahip olduğu bir milyar zenginlik, aslında en eksiksiz adalet koşulları içinde değerlendirildiğinde diğer kısma ödenmesi gereken bir borçtur. Zira, toplumun en zen-

yattığı dar bir yükümlülük alanını içerecektir. Ancak bu yükümlülük yerine getirildiğinde, kendi benzerlerinin bir bölümünün hâlâ, yurttaşların büyük barbarlığı ve haksızlığı yüzünden bu zorunluluktan mahrum olduğu görülecektir; erdemli insanın ödevi, adanışı en uç noktasına kadar götürmek, kendi göreli zorunluluğundan bile gerektiğinde tamamıyla feragat etmek değil midir? Ya da bu adanışın büyüklüğü ya da küçüklüğü erdemin gerçek ölçüsü değil midir?

İşte insan ahlakının unsurlarında işlenmesi gereken önemli sorular. Bu bakış açısı altında her temiz ruhu ürküten bir tarife olarak düşünülebilir bu bilim: Bu tarife eğer iyi insanı mutsuz insanların sayısını azaltma yönünde oluşturacağı görüşte tüm zenginlikleri kullanmasına izin verirse zenginlik içinde kendini gözleyen haksızlıkların yarattığı korkunun, zenginlik, salt bir

gin bölümü sekiz milyara sahiptir ve sadece 300 liranın bu zenginler sınıfını oluşturan on milyon insanın asgari gereksinmesi için yeterli olduğunu göz önüne alırsak, bundan da şöyle bir sonuç çıkar ki, bu sınıfın asgari gereksinmesi için üç, fazladan harcaması (lüks) için de beş milyarı vardır. Bu sınıf, öyleyse sahip olduğu lüksün bir milyarını diğer sınıfa borçludur, yani elde edilen lüksün beşte biri onun zorunlu harcamalarından, asgari gereksinmelerinden kesilmiştir. Şu halde bu varsayıma göre 300 liradan daha fazlasına sahip olan her yurttaş, geriye kalan beş milyonu gerektiğinde kendi yurttaşlarına vermelidir. Burada verdiğimiz örnek, her iyi insanın gözler önüne sermek zorunda olduğu ahlaki bir hesaplamanın küçük bir taslağıdır sadece. Daha önce demiştik ki en yoksul yurttaşlar en azından 200 liralık bir gelire sahip olsunlar; ama bu varsayım, eğer insanların büyük bir bölümü sefaletin pençesinde kıvranıyorsa, belki de daha güçlü bir öneri olmak zorundadır, daha önce 300 liranın, her bireyin asgari gereksinmeleri için zorunlu olduğunu söylemiştik, belki de bu varsayım birçok durumda, sözgelimi cinsiyete, sağlık durumuna, alınmış olan eğitime göre (bu sonuncusu, bize rağmen gereksinmelerimizi çoğaltır), daha az destek bulabilir. Ancak bir kere daha belirtelim ki, burada yapmakta olduğumuz şey, her yurttaşın belli yerlere dayanarak yapmak zorunda olduğu hesaplamanın bir örneğini sunmaktır sadece; ve yine ekleyelim ki bu hesaplama ahlakın kafa yormak zorunda olduğu başlıca konulardan biridir: bu çalışmadan çıkarılacak pek çok dikkat gerektiren sonuçtan biri, halk yargılarının, yurttaşların görev zorunluluğu üstüne yönelmek zorunda olmasıdır; yoksa asla mutlak zorunluluk üstüne yönelinmesi değil. Sadece el emeği olan biri yasaları gözlemlemesi, açıklaması ve gerektiğinde yaşamın savunması dışında devlete hiçbir şey borçlu değildir.

zorunluluğa indirgendiğinde, öğüt verici bir şeye dönüştüğünü gösterebilecektir.

Lüks, göreli zorunluluğun bir gerçeğidir, tıpkı göreli zorunluluğun kendisinin, mutlak zorunluluğun bir gerçeği olması gibi; lüks konusundaki yasalar şu halde, göreli zorunluluk hakkındaki yasalardan daha katı olmalıdır. Ancak bu yasalar aracılığıyla katı ama gerçek olan şu ilkeye varılabilir: Lüks tüm insanlığa karşı işlenmiş bir suçtur, lüksün oluştuğu her yerde toplumun bir üyesi acı çeker, ama hiç kimse onun varlığından haberdar olmaz. Bu yüzden de lüks, izin verilen yönetim ve ülkelerde eğer adaletten ve insanlıktan geriye bir şeyler kalmışsa, orada hiçbir şeye karşı konamaz, dahası bundan öcü gibi korkulur. Burada yalnızca lüksün sivil kötülüklerinden ve onun toplumda ürettiği urlardan söz ediyoruz; bu kötü eğilim, eğer, salt kişisel kötülüklerle birleşirse ne olacaktır; bu kötülüğün neden olduğu erdemsizlikler ya da lüksten yoksun bırakılanlarda gözlemlenen huzursuzluklar gün gelip onların ruhlarını, zekâlarını ve bedenlerini kızıştırdığında ne olacaktır? İşte sözünü ettiğimiz huzursuzluklar bunlar. Dahası, vatan aşkı, kendini savunmanın ateşli çabası, özgürlük ve yücelik ruhu, eğer bir ulus için onurlu şeylerse, lüks o ulusta küçümsenecek ya da yasaklanacaktır; lüks, cumhuriyetlerin felaketi ve zalimlerin işkence aracıdır.

Göreli ve mutlak zorunluluğa bağlı olan bir başka sorun, filozoflar ve ahlak yazarları tarafından bunca kurcalanmış olan çürüme (*usure*) sorunudur. Bu konu hakkında, tüm diğer konularda olduğu gibi dinin öğütlerinin toplumunkinden daha uzağa gittiğini görmek şaşırtıcı olmayacaktır; ancak bu konuda dinin ahlak bilimine yaptığı katkıyı daha yakından tanımak için; aklın ve salt doğal dürüstlüğün bize dayattığı kuralları incelemek filozofun görevi olacaktır. Peki çürüme denilen şeyin aslı nedir? Eğer bir durumda yaşanan çürüme bir başka durumda söz ko-

nusu olmuyorsa koşulları mı, yoksa kişileri mi dikkate almalıdır? Temeldeki yabancılaşma parasal kazanca dayalı bir yabancılaşma mıdır? Ve son olarak, eğer karmaşık borçlanma, yani faizin faizi, ahlak bilimine basit borçlanmadan daha mı çok zarar vericidir? Bu vesileyle (bu, yeni ve önemli saydığımız bir gözlemdir) görülebilecektir ki, karmaşık borçlanma, eğer borçlu, belirlenmiş faize göre borcunu ödeyip kurtulduğunda, onun için basit borçlanmadan daha masraflı oluyorsa borçlu belirlenen zamandan önce borcunu ödediğinde onun için daha elverişli olacaktır; bir ahlak yazarının yaptığı hesabın gerçekliği, rahatlıkla, herkesin anlayabileceği bir düzeyde olmalıdır.* Yazılı ya da yazılı olmayan doğal yasaların başlıca amacı, yurttaşların fiziksel varlığını korumak ya da geliştirmektir, ancak bu varlıktan

* Tüm okurlarımızı bu gözleme karşı duyarlı kılmak için farz edelim ki bir kişi başkasına bir miktar parayı yılda üçte bir kârla ödünç vermiş olsun; bu aşırı kâr sağlama tarzı kuşkusuz ahlakta hoş görülemez, ancak bu örneği daha basit bir hesaplama yapmak için seçtik. Şurası açık ki birinci yılın başlangıcında, yani borcun alındığı anda, borçlunun, basit bir şekilde aldığı paranın miktarı 4 katına çıkmış olacak ve kendi kârının üçte birine karşılık, iki katına çıkmış olan bu faiz üçüncü yılın başlangıcında yine katlanarak 12 ayda 16 katına çıkacak. öyle ki, paranın tamamı, her yılın başlangıcında 1, 4, 16 kat şeklinde, yani eşit aralıklarla, üçüncüsü ikincisini, ikincisi de birincisini içerecek şekilde çoğalacaktır. Zira aynı nedenle, eğer birinci yılın ortasında toplam borç araştırılacak olursa, bu miktarın 2 kat olduğu bulunacaktır, çünkü birinci yılın ortasındaki borçtan, ikinci yılın başında dört kat daha borçlu olan kişi, üçüncü yılın başında sadece 7 kat borçlu durumundadır yoksa 16 kat değil; ancak o ilk yılın ortasında, toplam miktarın 2 ve 1/2 sini borçlu olacaktır; Çünkü, basit borçlanma durumunda yılın sonunda üçte biri 6 ve ikinci yılın sonunda 6 katı (yani 3'ün iki misli) ve ilk yılın ortasında 3/2'si, yani 3'ün yarısını ödemek zorundadır bu faizin. Şu halde, karmaşık borçlanma durumunda, borçlu birinci yılın sonundan önce, basit borçlanma durumundan daha az borçlu olacaktır. Öyleyse eğer karmaşık borçlanma alacaklı için bazı durumlarda daha elverişliyse, diğer bazı durumlarda da borçlu için elverişlidir. Denklik doğrudur, ama eşit değildir, çünkü borçlunun avantajı birinci yılla birlikte sona ererken buna karşılık, alacaklının avantajı her sene daima artarak büyüyecektir. Bununla birlikte, bir uyarıda bulunmakta fayda var, bazı durumlarda basit borçlanma borçluya, karmaşık borçlanmadan daha az elverişlidir, tabii eğer ödünç alınan yılın sonundan önce borçlunun aldığı borcu herhangi bir şekilde geri ödemesi konusunda bir uzlaşmaya varılmışsa.

başka ahlaki varlık diye adlandırılabilecek bir başka varlık türü daha vardır ve bunun da önemi ilkinden daha az değildir. Bu varlık, insanın kendi benzerlerinin güveni ve saygınlığı temeline dayalıdır ve bu değer duygusu olmadan hiçbir toplum varolamaz.

Yurttaşlar üç tür ahlaki varlığa sahiptir. *Dürüstlüğün (probité)* genel kabulünden ibaret olan ilki, onu hakeden kişilerde cimrice kullanılmamakta ya da onu hak etmeyen kimselerce açıktan açığa saldırıya uğramaktadır. *Erdemin (vertu)* yaygın kabulüne dayanan ikincisi, kesinlikle daha az zorunlu değildir ve dolayısıyla zorbalıkla ele geçirildiğinde, ona daha özgür bir tutumla saldırıda bulunabilirken, ancak aşırı adaletli ve ihtiyatlı bir şekilde kullanıldığında bir saygınlığa dönüşür ve nihayet *yetenek (talent)* ve *saygınlıktan (mérite)* ibaret olan üçüncüsü, kötüye kullanıldığında en yaman saldırılara maruz kalır. Bu saldırılar eleştirinin konusudur; şu halde eleştiri sadece yetkili bir araç olmakla kalmaz, aynı zamanda yararlı ve kaçınılmazdır da; yeter ki o, amacı aydınlatmaktan ziyade zarar vermek olan yergi türüyle karıştırılmasın. Ancak belki de ahlakın en incelikli sorunlarından biri eleştiri ile yerginin kesin ayrımını dürüstçe vurgulamak, bir yandan var olmadığı yerde yergiyi görmenin saldırgan hiçliğini, öte yandan onun sınırlarını genişletmek isteyen muzipliği gözler önüne sermektir.

- IX -

Yasa Koyucuların Ahlakı

Daha önceki bölümde, insan ahlakına ilişkin bazı önemli konuları belirlemeye çalıştik. Yasa koyucuların ahlakı her yönetimin kendi üyelerinden her birine karşı taşıdığı yükümlülüklerle her yönetimin kendisine itaat edenlere yüklediği yükümlülükler olmak üzere başlıca iki bölümde ele alınabilir.

Huzur ve güvence altına alma; işte her yönetimin kendi üyelerine ve aynı zamanda herkese karşı taşıdığı yükümlülük. Her yönetim, bu iki ödevi yasalarla sağlamaya çalışır. Yasa koyucuların ahlakının birinci ilkesi, şu halde, tüm yurttaşların yasalarla korunduğu ve yasalara tabi olduğu iyi bir yönetimin oluşturulmasından başka bir şey değildir. Yurttaşların kendi kendini savunması ve birbirlerine karşı saygı duyması tümünün yararınadır, bu anlamda hepsi eşittirler, ancak bu, servetin, onur payelerinin, koşulların birbirine karıştığı metafizik bir eşitlik değil; daha ziyade ahlak olarak adlandırılan ve yurttaşların mutlu-

luğu için kaçınılmaz olan bir eşitliktir. Metafizik eşitlik, yasaların amacının tam olarak bilinmediği ve yararlı olmaktan çok, belki de sakıncalı olabilecek bir kuruntudur. Çünkü bu eşitliği sağlayan devlet adamları toplumdan uzaklaşarak, çok geçmeden anarşi baş gösterecek ve toplum çözülecektir. Buna karşılık ahlaki eşitliği uygulamaya koyduğumuzda devlet adamlarının bir kısmının diğer kısmı ezmeye çalıştığını, zorbalığın yeniden hortladığını ve aynı şekilde, toplumun yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığını göreceksiniz.

Yasalar, tıpkı bilimler gibidir; nitelikleri bazı özel ilkelerin sayısıyla değil, güç ve meşruluğun elverdiği ölçüde genel ilkelerin uygulanışı ve verimliliğiyle ölçülür. İki tür yasa vardır; ceza yasaları ve sivil yasalar. Ahlak, ceza yasalarına uygun olan yöntem ve infazın şeklini belirlemekle yükümlü ilkeleri geliştirmeye çalışır.

Yasalar, hiçbir yurttaşın kendi doğal koşulları içindeyken bir başkasının malına ya da yaşamına tecavüzde bulunmamak gerektiğini varsayar, şu halde yasalar kendini savunmak için bile olsa düşmanının yaşamına kastetmeye izin vermemelidir. Ancak yine yasalar, ne sebeple olursa olsun, herhangi bir kimsenin malına karşı şiddet kullanılmasını da hoş göremez; çünkü haksızlığa uğrayan kişiye haklarını araması için gerekli araçların sunulmuş olması dışında, aynı zamanda toplumun ekonomi ve dengesinin de olduğu gibi korunması zorunludur, hiçbir yurttaş haklı bir neden olmaksızın mutsuz kılınmamalıdır; birinin malını çalan ya da kendi benzerini inciten, doğal olarak, daha genel bir mutluluk adına mutsuz edilecektir. Bununla birlikte, kötü yönetilen bir toplumda (ki sayıları hayli fazladır bu toplumların), mutsuz yurttaşların, sarsılan düzeni toplumun asla onaylamadığı şiddet yollarına başvurarak sağlayabileceklerini söylemek istemiyoruz; bu şiddet girişimlerini hoşgörmek, durumu daha da zorlaştıracaktır. Suçluların cezalandırılması, öy-

leyse toplumun kendi selameti için başvurduğu bir tür özveridir, ancak bu özveriye ulusu yöneten kimselere uygulanacak çok daha katı cezaları da ilave etmek yerinde olacaktır.

Suçlar farklı kategorilere ayrılabilir; bir, doğrudan doğruya hayata karşı işlenen ve onu ortadan kaldırmayı hedefleyen suçlar; iki, onura karşı işlenen suçlar; üç, mülkiyeti hedef alan suçlar; dört, halk huzurunu bozmayı amaçlayan suçlar; ve beş, ahlaka karşı işlenen suçlar. Suçlara verilecek cezalar, işlenen suçlarla doğru orantılı olmak zorundadır; öyleyse birinci türdeki suçu işleyenler, ölüm cezasıyla; ikinci türe giren suçları işleyenler, aşağılayıcı cezalarla; üçüncü tür suçu işleyenler haklardan men edilme cezasıyla; dördüncüsü sürgün ya da hapis cezasıyla; ve beşinci türdeki suçu işleyenler de halk tarafından ayıplayıcı ve dışlayıcı cezalarla cezalandırılmalıdır. Bu konuda doğal hukukun genel olarak buyurduğu icaplar mümkün olduğunca çok az şeyi istisnaya bağlı kılmaktadır. Çünkü suç yalnızca, suçlunun yasayı çiğneme düzeyiyle orantılı olarak değil, ama aynı zamanda yasanın toplumun iyiliğiyle olan az ya da çok, dar ya da geniş ilişki düzeyine bakılarak da değerlendirilmek zorundadır. Bu, yasa koyucunun, suçların ağırlığını değerlendirirken ve özellikle de suçun ayırt edici niteliklerini ortaya koyarken, bu suçların dinle, ahlakla ve salt insanın kendisiyle olan ilişkisini göz önünde tutarken, dikkat etmesi gereken önemli bir kuraldır. Bu yolla, niçin örneğin hırsızlığın, doğrudan doğruya çalmada olduğu gibi dini hedef alan suçlardan çok daha sert yasalarla cezalandırıldığını; zinanın (*fornication*) damgalanmış yetişkin için çok daha az cezayı gerektirdiği halde, niçin insan topluluğuna bir anlamda daha çok zarar verici olduğunu, devlette mutsuz bireylerin sayısını çoğaltmadaki etkisini ve son olarak da verimliliğin önlenemez yıkımıyla nüfustaki seyrelmeyi kolaylaştırdığını açıklayabiliriz.

Şu halde, konularını, doğalarını, işlendikleri koşulları, yönetimin şeklini ve ulusun karakterini dikkate alarak, suçların

cezasının ne olması gerektiğine karar verecek olan, bizzat yasama ahlakının (*morale législative*) kendisidir. Bu, onun araştıracağı ilkelerin bir sonucudur; şayet suçların cezalandırılmasında doğal hukukun buyurduklarına benzer sınırların ötesine geçmek zorunlu olmayacaksa, yasa koyucu hangi durumlarda buna yükümlü sayılacaktır? Şayet eylem bakımından yüz kızartıcı olmayan bir suç söz konusuysa, bu suça verilecek ceza alçaltıcı olabilir mi? Yargıç her koşulda yasayı harfiyen uygulamak zorunda mıdır? Ya da yargıcın herhangi bir yönetimde, yasaların müdahalesi olmadan tehlikeli bir yurttaşın kişiliği hakkında güvence vermesine göz yumulabilir mi?

Burada yalnızca, ceza yasalarını, ahlakın farklı yönleriyle açıklamaya çalışacağız. Sivil yasaların ahlakına gelince, çok daha kısa bir açıklamayı gerektirir bu. Filozofun bu türde salt içerdikleri keyfilik nedeniyle dışta bırakmak zorunda kaldığı sorunların sayısı bir hayli kabarıktır. O, kendini yönetimin genel konularıyla sınırlamak; özel çıkarların halkın selameti için feda edilmesinin kaçınılmaz olduğu durumları ya da bu konudaki kimi istisnaları incelemek; vergileri haklı ya da haksız kılan ilkeleri; yurttaşların hepsini, üyesi oldukları devlet bünyesine bağlayan sivil bağları; çocukların kendi babalarına, kadınların kocalarına, kölelerin efendilerine itaat etmelerini öngören evlik (*domestique*) ilişkiyi gözler önüne sermek zorundadır; ayrıca filozof, yurttaşların birbirleriyle olan evlik ilişkilerinin sınırlarını, sivil bağları sağlamlaştırmak için bu ilişkiyi bozmadan geliştirmenin zorunluluğunu; birçoğu, ötekine göre daha zayıf olan, kadın cinsine ağır gelen evlilik yasalarını (çünkü bu yasaların hemen hemen çoğu daha güçlü olan erkek cinsi tarafından yapılmıştır) kısaca, yönetimin büyük ilkelerinin temelini oluşturan nedenleri araştırmakla yükümlüdür. Gerisi, felsefenin öğelerinde bir yere sahip olmak için daha tartışmalı ve değişken olan bir bilimin, hukuk biliminin konusuna girer.

Sonuç olarak, yasa koyucuların görevi, yönettikleri toplumun iyiliği için tahsis edilmiş bu ilkelere başvuracak insanları kendi çıkarları için birbirine yakınlaştırmak olmalıdır. Eğer politik hukuk, bir yurttaşın aşırı güce erişmemesini isterse, doğal hukuk da yararlı bir yurttaşın ödüllendirilmesini isteyebilir. İki tür ödüllendirme vardır; zenginlikler ve onursal ödüllendirmeler. Zenginlikler, devleti zenginleştiren kişilere verilir; onursal payeler ise, onu onurlandırmış olan kimselere. Bir köşede unutulmuş olan ya da yoksulluktan şikâyet eden yurttaşlar, bu temel kurala göre değerlendirilip yargılanırlar.

Tıpkı saygınlık, yetenek ve hizmetlerin devlete katkıda bulunması gibi, ödüller de ona katkıda bulunmak zorundadır. Şu halde, bir yurttaşın ailesi, eğer kendisine mal edilen şey, sadece üstün bir değerden ibaretse, bu onursal payelere ortak olmamalı, ondan pay almamalıdır, hele bu paylaşım, yurttaş için daha fazla bir onura dönüşecekse; paylaşım, şu halde, yurttaşın ondan yararlanabileceği zamanın ötesine yayılmalı mıdır, yani kendi yaşam süresinin ötesine? Bundan başka, kalıtsal soyluluğun, özellikle de soyluların pek çok ayrıcalıklarda donatıldıkları ülkelerde, saygınlığın sağladığı olanaklardan faydalanılmasına izin verilmeli midir? Hele bu insanların vatana zararlı ya da çoğunlukla yararsız oldukları düşünülürse?

Eğer onurlandırmalar, yalnızca saygınlığa adanmalıysa, o halde bu onurlandırmaların ödülü servet edinme olmamalıdır; çünkü bu payeler alınıp satılamazlar. Aşağı yukarı Platon'un dediği gibi, hiç kimseyi sırf parası var diye bir general ya da gemi kılavuzu yapmamalıdır. Para yoluyla unvan satın almanın en ateşli savunucuları bile derler ki "bu, prensin saray adamları tarafından yönetildiği despotik ülkelerde yapılan kötü seçimlerin bir göstergesidir; ama rastlantılar prensin yaptığı seçimden ve endüstrinin zenginliklerle devam ettirildiği ilerleme umudundan daha mükemmel sonuçlar yaratır bazen; yani daha açık söyler-

sek, onursal unvanların alınıp satılabilirliği, sadece ilkelerin kötü olduğu ve Önder'in belli bir saygınlığa yaraşır olmadığı bir yönetimde söz konusudur".

Buraya kadar sadece, yasa koyucuları aydınlatmak ve onlara yol göstermek zorunda olan salt ahlaki ilkelerden söz ettik. Kendi kuralları, öğütleri ne dereceye kadar yasaların bir parçası olmalıdır? İşte bu soru yüzündendir ki, birçok sorun, temelde yasama ahlakına girer. Şu halde sivil yasalarla dinin yasalarını birbirinden ayırmak bir zorunluluk değil midir? Her ikisinin de kendi aralarında ne ödevler ne de cezalar bakımından hiçbir ortak yönü yoktur. Ne dinin sivil olaylar üstünde, ne de sivil olayların din üstünde hiçbir etkiselliği yoktur. Yüce varlığı onurlandırma konusunda gösterilen her tür hoşgörü, bu iki yasayı birbirinden ayırmanın şaşmaz sonucu değil midir? Son olarak yasama ahlakının öğelerine yönelik herhangi bir inanış bakımından ılımlılık ve yumuşaklılık anlayışını yerleştirmek gerekmez mi? Bu sonuncu sorun, karar verilmesi en kolay olan sorundur. Gerçekten de yeryüzünü sarmış olan bir sürü din arasında, gerçeğe sahiplenmediğine inanmamış hiçbir ulus yoktur; öyleyse, tüm evreni kucaklaması gereken ahlakın unsurları, bir dinin, bir diğeri üstündeki üstünlüğünü karara bağlamakta boşuna çaba harcayacaktır. Kaldı ki bu yolla hiçbir halkı betimlemek de olası değildir; şu halde ahlaki ilkeler kendini yalnızca insanlara bu konu hakkında tavsiyelerde bulunmakla sınırlamak zorundadır. Bundan başka, eğer bir toplumun kendi üyelerinin dinsel hoşgörüsüzlüğüne ahlak tarafından müsaade edilmişse, bu hoşgörüsüzlük, aynı nedenlerle toplumdan topluma da taşınacaktır. Zira yeryüzünde hangi korkunç karmaşa bu tutumun bir sonucu değildir ki? Aydın bir çabayla şahlanmış olarak kendi misyonerlerimizi Çin'e yolluyoruz; buna karşılık Çinliler aynı misyonerliği aymaz bir çabayla, fakat bize göre daha büyük bir azimle yaptıklarında da onların misyonerlerine işkence ediyoruz.

Şu halde hiç kimseye işkence etmemekten ibaret olan hoşgörü anlayışıyla tüm dinleri eşit olarak gören vurdumduymazlığı dikkatlice birbirinden ayırmak gerekir. Tanrı'ya şikâyette bulunmak; bu, öylesine temel ve öylesine şaşmaz bir tutumdur ki, neredeyse tüm ulusların en iyi bildiği şeydir! Onu gereği gibi uygulayabilen insanlarca böylesine önemli olan Hıristiyan dini, onların birbirleriyle tanışmalarını daha da kolaylaştıracaktır. Çünkü bu dinin merhamet anlayışı, ondan habersiz olan bahtsızlara dahil olmaya zorlar bizi; ve aynı merhamet, kendini hiçbir iyilik türünü göz ardı etmeden ruhlara nüfuz etmek zorunda hisseder. Hiçbir inandırma aracını göz ardı etmez, dahası onları destekler, hazırlar da; onun doğası, kuşkusuz doğru yola döndürmektir, ama zorlayıcı otoritesine başvurmadan yapmaktır bunu. Ödüller ve ayrıcalıklar, gerçek onurlu dini yerleştirmek için yasa koyucuların kullanılmasına izin verebilecekleri tek yoldur. Bu yolla, din günden güne, en sadık müritlerini kazanmayı başaracaktır. İnandırma, tümüyle karşıt bir sonuç yaratacaktır. İlk durumda, sadece hiçlik insanları kolayca kendi görüşleriyle birleştirir.

Bu ilkelerin uygulanışı, iki güçlü dinin birbiriyle rekabet ettiği bir ülke söz konusu olduğunda kaçınılmaz olarak varolmak zorundadır. Buna bazı hükümetlerde, zayıflatılmak istenen iki dinin yavaş yavaş birbirini aşındırmasına hizmet eden bir araç daha eklenebilir: bu yol, tüm ibadet şekillerine kapıyı açmaktır. Şu halde bu sistemin taraftarlarının dediği gibi "bazı nehirlerdeki taşkınları durdurmak ya da önlemek için, oraya yatağı çukurlaştıran ve akıntıyı daha süratli kılan yeni sular eklemek gerekir; ırmağa suların akışını yavaşlatan kanallar açmak, taşkını daha da artırmaya yarar. Bir ulusta imparatorluğu çekiştirip duran iki din arasındaki yarış, devletin tamamını hoşgördüğü için, birbirine zarar vermeksizin, hiçbir korku uyandırmaksızın yalnızca karşılıklı olarak birbirini küçümseyen yüz farklı dinin karışı-

mından daha çok düzensizliğe yol açar. İnsanların keşiflerinden hoşlanan Tanrı'ya karşı her tür onurlandırmanın kabul edildiği İngiltere'de, birçok halkın uğruna kurbanlar verdiği dinin uğursuz tartışmalarına asla itibar edilmez. Bu sistemin gerçekten de İngiltere'ye yararlı olup olmadığı konusunu irdelemeyeceğiz; bizim burada irdeleyeceğimiz şey, bu sistemin genel bir kurala varmada din ve politika için daha az tehlikeli ya da yararlı olup olmadığı.

Din konusundaki hoşgörüsüzlük, (sözünü ettiğimiz, daima ezici hoşgörüsüzlüktür) neden olduğu sonuçlar ve doğası bakımından, genel olarak insanların yaşadıkları ülkenin dinine katılırken ya da en azından hiçbir zorlama olmadan ona saygı gösterirken yaptıkları hatalardan çok daha gaddarcadır. Buna inanmak için imansızların içine doğdukları dinden başka bir dini benimsedikleri için kendi benzerlerine karşı uyguladıkları dehşete dikkat etmek yeterlidir. İnanmış bir Hıristiyan adına, bu dehşet doğaldır; ancak tüm dinleri, giysi değiştirmek kadar önemsiz gören bir insanda, bunun dayanağı ne olabilir? Salt bir tutarsızlık mı? Yoksa daha ziyade farkında olmaksızın itaat ettiğimiz eğitim denen şeyin benliğimize kazıdığı, kendi atalarımızın dinine karşı gösterdiğimiz şu bildik saygı eğiliminin bir devamı mıdır bu?

Devlet, dinin sorunlarına girmek zorunda olsun ya da olmasın, en azından din görevlilerinin aşırı güçlenmesine engel olmak zorundadır. Eğer din görevlilerinin gücünün birtakım yararlılıkları olabilirse, bu, tümüyle zalimliğe koruyucu bir duvar örmek adına ve sadece despotik ülkelerde söz konusu olabilir; yani bu güç, büyük bir kötülüğün zıddı gibi görünen daha etkili bir kötülüktür aslında.

Sivil hoşgörünün bu genel ilkeleri (hoşgörü sözcüğü, bir kere daha belirtelim ki, her dine karşı takınılan o vurdumduymaz tavırla, yani, adına kilise hoşgörüsü denilen şeyle asla karıştırıl-

mamalıdır), yasama ahlakının öğeleri içinde işlenmesi gereken başlıca noktalardan biri olarak, gerek taşıdıkları önem gerek yaygınlıklarından ötürü burada yeniden ele alınmayı hak ediyor. Ancak din konusunda düşünme özgürlüğünü her yurttaşa bıraktığımızda, ondan söz etme ve onun hakkında yazma özgürlüğünü de vermek gerekmez mi onlara? Hoşgörü, bana öyle geliyor ki, o kadar ileri götürülmemelidir, özellikle de dine saldırıyı hedefleyen yazı ve söylevler bunu ahlak adına yaptıklarını öne sürdüğü zaman. Bu ağırbaşlılık, gerçek dine sahip olma mutluluğuna erişmiş uluslarda, dogmaya saldıran yazılara da hiç zorlanmadan uygulanabilir, bu anlamda bir dogmaya inanmış ulusların davranışlarını ayıplamaya cüret etmek, affedilmez bir ihtiyatsızlık olacaktır. Ancak bir hata sonucu buraya gelmiş halkların yaşadığı ülkeler söz konusu olduğunda, sorunun çözümü daha da zordur; özellikle bu hata, ulusun büyük bir bölümü tarafından biliniyor, yönetenler ona katılmıyor ya da sadece görünüşte bu birliğe itaat ediyor görünüyorlarsa. Gerçekten de, bir yandan Hıristiyanlığın bize öğrettiği gibi, eğer hiçbir şey dindar bir ulusu kargaşaya terk etmekten daha acınası değilse, öte yandan, aynı ulusun esenliği adına bu yalancı perdeyi söküp atmaya çalışmak da daha az acınası değildir. Bundan da şöyle bir sonuç çıkar ki, bu sorunun çözümü çok sayıda önlemi ve bilgeliği gerektirmektedir. Ancak sorunu çözmeye yarayacak bazı yöntemler de, asla unutulmaması gereken temel bir ilke niteliğindedir, tüm yurttaşların esinlenmesi gereken şey, bir dinin hakiki olup olmadığını tartışmanın saçmalık olacağı ve eğer söz konusu din bir düzmeceyse, o vakit öyle bir tartışmanın hiçbir anlamının olmayacağıdır.

Bu ilkeden harekete, Hıristiyanlığın açıkladığı kurallara karşı bazı eleştiriler getirilmiştir; bu konuda halkın benimseyebileceği tek tutum, bu kuralları soğukkanlılıkla ortadan kaldırmak olacaktır. Öyle görünüyor ki, kimi yasaların yaptığı gibi,

salt politik bir düşünceye yaslanmak tehlikeli olacaktır. Bu düşünceyi korumayı istemek ya da insana aynı gerçeklerle aynı görüşleri savunmaya çalışmak, gerçek dine karşı yapılmış bir hareket olacaktır. Dahası, intikamcı bir Tanrı inancı, eğer yasa koyucuların insanların kötülüğü karşısına dikebileceği engellerden daha güçlü bir engelse, asıl sorun, bu inancın tüm ruhlar üstünde aynı güçte etkide bulunduğunu bilmemek olacaktır. Kalabalıklar doğal olarak, yalnızca varolan bir iyilik umudu ya da bir kötülük korkusuyla hareket ederler. Üzücü, ama ne yazık ki gerçek bir deneyimdir bu; yüce dinin kendi başına tek tanık ve tek yargıç olduğu yasalarla kıyaslandığında -ilahi yasa her iki tarafı da eşit olarak savunduğu halde- yasalarla cezalandırılan suçların daha az işlenmeye eğilimli oluşu, insanlığın açık bir utancıdır, şu halde, bir yandan inancın bizi tehdit ettiği cezalar, doğaları bakımından, suçların en korkutucu müeyyidesi iken, öte yandan insan ruhunun aymazlığı da olabildiğince güçlü ve genel olan bu müeyyideyi engellemeye yönelik bir komplodur.

Şu ana dek söylediklerimizden şu sonuç çıkar ki, sivil hoşgörünün kabul edildiği ülkelerde *bile*, ahlakçı, dine yönelik yazıları cezalandırarak bu kuralı yerleştirmeye çalışmak yerine; ceza vermekten daha iyi bir yolun bulunamadığı durumların belirlenmesini yargıçlara ve yönetimin alacağı kararlara bırakmalıdır.

Günümüzün bazı filozofları, eğer dine karşı yazılmış yapıtlar tümüyle yasaklanacaksa din lehine yazılmış yazıların da aynı şekilde, tümüyle yasaklanması gerektiğini iddia ederler: "Bu yazılar" derler; "yalnızca dinin gizli hasımları bulunduğunu kanıtlamaya hizmet eder, yoksa, doğrudan doğruya dine karşı yazılmış hamasi yazılar değildirler, kaldı ki, tüm bu yapıtlar daha şimdiden Hıristiyanlık konusunda yazılmış en üstün yapıtlar arasına konmayacak mıdır? Gerçekten de aydınlatıcı olmaktan çok büyük bir çabayı gerektiren, kötü ifade edilmiş ve zayıf ka-

nıtlarla bezenmiş olsalar da, imansızlara görünür bir avantaj sağlayabilen bu yapıtları üstün yapıtlar arasına dahil etmek gerekmez mi?" Din savunucularının daha az gerekli olduğu konusundaki varsayımda uzlaşıyoruz; ancak bu saygın dava, asla kuşku duymadığımız sağlam gerekçelerle savunulabilirse, bu konuda yazmak niçin tehlikeli olsun? Hele ki hiçbir düşmanca fikre sahip olmaksızın bir savaşım veriliyorsa? Bu şekilde düşünmek, gerçeği küçük düşürücü bir güvensizliği açığa vurmaktır. Herhangi bir toplum kendi üyeleriyle ilgili genel yasalar dışında aynı zamanda kendi yapısına özgü yasalara da sahiptir; bu yapı, temel olarak, iki unsurla belirlenmiştir; her toplumun özel yasalarının doğası ve bu yasalara riayet etmekle yükümlü gücün doğası. Bu güç, ya tamamıyla devlet bünyesinde ya yurttaşların bir bölümünde ya da bir tek kişide somutlaşmış olabilir; yani üç farklı idare şekli olan demokrasi, aristokrasi ve monarşi rejimlerinde ne birine ne de diğerlerine uyan kimi ayrıntılar, ahlakın unsurları içine dahil edilebilir: Aşağıdaki taslak bize nerede durulması gerektiğini gösterecektir.

Bir yandan suiistimaller, büyük bir devlette, küçük bir devlette olduğundan daha zorlukla düzeltilebilen bir olumsuzluktur; öte yandan, büyük devlet kendini savunma ve muhafaza etmek konusunda ilkinden daha fazla üstünlüğe sahiptir. Şu halde büyük devletlerin varlığının iyi bir şey olup olmadığını bilmek, halkın niteliğine bakarak her devlet için en uygun yönetim şekli ve büyüklük düzeyini belirlemek, yasama ahlakının en önemli görevlerinden biridir.

Devlet bir bütün olarak yasaların koruyucusu olmadığında, kitlenin kendisi ya da onu oluşturan yurttaşlardan her biri kesinlikle bu koruma görevini hükmedici olmadan üstlenecektir; hiçbir şey, bununla birlikte onun yasaları kendi isteği doğrultusunda değiştirmesine izin vermeyecektir. Bu değişiklik kararı, yalnızca, toplumu meydana getiren üyeler arası bir uzlaşma ge-

reğince mümkün olacaktır, çünkü her bağlanma (*engagement*) doğası gereği karşılıklı ilişkilerle kurulur. Tıpkı tüm adil kuralların ahlakında olduğu gibi. Gerçekten de, insan yüreği ve zekâsının özerkliği daima tiksinti uyandırmıştır; birçok insan kayıtsız şartsız bir tek kişiye ya da birkaç kişiye şöyle seslenir: *"Bizi yönetin, size itaat edeceğiz".*

Ahlak, cumhuriyetçi ve monarşik yönetim şekillerinin karşılıklı üstünlüklerini tartışma konusu yapmaksızın, yalnızca en mükemmel cumhuriyet şeklinin yönetimin birörnekliği ve yasaların istikrarıyla mümkün olduğunu, buna karşılık en mükemmel monarşinin de, iktidarın cumhuriyette olduğundan daha keyfi kullanılmadığı ülkelerde mevcut olabileceğini varsayar.

Yönetim ve bireylerin karşılıklı ödevleri, yurttaşın gerçek özgürlüğünün temelidir. Çünkü yalnızca ödevlerin bağımlılığı açıklanabilir, yoksa insanlarınki değil. Dahası, yönetimin ilkesi, bu özgürlük anlayışından ayrılır; devlet, bu anlamda kendi felaketine komşudur. Despotizm felaketin tohumlarını kendi içinde taşır, çünkü köleler yığını ya çok geçmeden yaşamaktan bıkacak ya da komşu devletlerce himaye altına alınacaktır. Zorbanın öldürülmesi, keyfi bir gücün varlığından doğmuş ve dinin aydınlatamadığı kitleler, bu cinayeti bir erdem olarak kutsamışlardır; ancak din, Hıristiyanlara bu dünyadaki yaşamı bir acı çekme durağı olarak görmelerini; buna karşılık ölüm ve öç almayı Yaradan'a bırakmalarını buyurmuştur. Daha da tuhaf olanı ve belki de insan zekâsının en garip zıtlıklarından birisi, eski Romalıların kendi zorbalarını öldürdükten sonra, onları birer Tanrı ilan etmekten geri durmamış olmamalıdır; onlar insanlarla birlikte yeryüzünde yaşamayı hak ettiklerine inandıkları bu kimselere, gökyüzünde de Evrenin efendileri yanında eşsiz bir yer vermişlerdir. Buna göre yaşamı boyunca bir canavardan başka bir şey olmamış bir imparator öldükten sonra Tanrı payesiyle ödüllendiriliyordu. Böylelikle zorbayı katleden kişi, öl-

mekten kurtulmuş oluyor, halkı hiçbir inanca götürmeyen ve üstelik içi boşaltılmış bir saygıdan başka bir şey olmayan bu Tanrılaştırma (*apothéose*) eğilimi kendi hiçliğini tescil etmiş oluyordu. Kim bilir, belki de *Tanrı* Neron, imparatorluğa *insan* Neron'dan daha az zararlı görülüyordu.

- X -

Devletler Ahlakı

Son olarak, her devletin kendi özel yasalarından başka, diğer devletlere karşı uymak zorunda olduğu yasalar vardır. Bu yasalar, aynı toplumun üyelerinin karşılıklı olarak uymaları gereken yasalardan pek farklı değildir. Hoşgörü, dürüstlük, iyiniyet, karşılıklı güven ve saygı bu yasaların temel ilkeleridir. Savaş ve barış hakkının, insan haklarının temeli de buradadır yine. Bu ahlak etkili ama uygulamada sahip olunan araçlar bakımından çok da yarar sağlayıcı değildir. Uyulması konusunda, her devletin yasalarınca güven altına alınmış olan insan ahlakı, bunun içindir ki, tüm yasal gücün de asıl kaynağını oluşturur; Yasa koyucuların ahlakı, yönetim ve bireylerin karşılıklı bağımlılığına dayanır; ancak devletlerin birbirleri karşısındaki durumları, tıpkı insanların bizatihi doğa karşısındaki durumuna benzer; onlar için hiçbir zorlayıcı otorite yoktur, söz konusu tek güç, aralarındaki farklılığı belirlemeye araç olabilir olsa olsa. Bir

yurttaş, her durumda, kendisine uygun olmasa dahi, yasalara itaat etmekle yükümlüdür; çünkü bu yasalar kendisini savunma amacına tahsis edilmiştir; ancak aynı durum, bir devletin diğerine karşı konumlanmış varlığında söz konusu değildir her zaman. Öyleyse, kötülük yapanlar cezalandırılacak ve fatihlere boyun eğilecektir. Devletlerin ahlakına ilişkin burada söylenecek fazla bir şeyimiz yok. Belki de kitabımızda, bu konuya ayırdığımız yerin azlığı çok kimseyi şaşırtacaktır; ama ne acıdır ki, insanoğlu için bu ahlakın uygulamada tuttuğu yer bundan da kısadır.

- XI -

Yurttaş Ahlakı

Yurttaş ahlakı, doğal olarak, devletler ahlakından sonra gelir. Bu ahlak, kendi yurdun sivil yasalarının sadık bir izleyicisi olmaya ve mümkün olduğunca kendi yurttaşları için yarar sağlamaya indirgenebilir.

Her yurttaş, şu üç şeyi kendi yurduna borçludur: Yaşamını, yeteneklerini ve bu yetenekleri rahatça kullanabilme olanağını... Toplum yasaları, toplumun sağlığını koruma yükümlülüğünü bizzat kendi üyelerine bırakmıştır; dolayısıyla, kendilerinin malı olduğu kadar, başka insanların da malı olacak bir yaşamı düzenleme amacına hizmet eder bu yasalar. İşte, intihara karşılık, saf insan ahlakının bize sunduğu ilke. Kendi yaşamını koruma güdüsünün, bahtsızlıktan çok çekmiş bir mutsuz üzerinde yeterli bir güç olup olmadığı sorulabilir burada, kaldı ki, bu mutsuz adamın yaşamı açlık ve sefaletin kıskacı altında olsun

hep? Şu halde bu soruya vereceğimiz yanıt, bu güdünün Tanrı vahyinden daha güçlü başka etkilerle güçlendirilmiş olduğudur. İntihar yalnızca, genel olarak Hıristiyanlığı benimseme mutluluğuna ermiş olan halklarda bozguna uğramıştır. Diğerlerinde, belli belirsiz kabul edilmiş ya da sadece bazı durumlarda yeşerme olanağı bulmuştur. Salt insani güdülerle hareket eden yasa koyucular bizi doğadan uzaklaştıran bir eylemi cezaya çarptırmanın yararsız olduğunu ve ayrıca, bu cezaların kendi başına birer yıkımla eşdeğer sayılacağını düşünmüşlerdir; çünkü suçlu bu cezaların pek azını kendi vicdanında hissetmektedir. Yasa koyucular intihara bazen saf bir çılgınlık eylemi, cezalandırmanın haksız olduğu bir hastalık olarak -çünkü bu hastalık, suçlunun ruhunu, artık topluma asla zarar veremeyecek bir durum içinde idrak ediyordu;- bazen de *insanca konuşan* ve eşine ender rastlanan bir cesaret eğilimi olarak görüyorlardı. Tıpkı Caton d'Utique'in intiharında olduğu gibi. Birçok yazar, pek haksızca, bu zayıflık eylemini suçlayıp mahkûm etmişti; oysa asıl saldırılması gereken şey bu değildi. *"Caton"* diyorlardı *"kendini ölüme adayacak denli korkaktı, kendi ülkesinin yıkımı karşısında hayatta kalacak güce sahip değildi."* Bu yazarlar yine aynı ilkelerle, intiharın bir korkaklık eylemi olduğu ve bir savaşta düşmana sırtını dönmek anlamına geldiği konusunda kanıtlar öne süreceklerdi; çünkü bu kaçışın yol açtığı alçaklığa katlanma cesaretine sahip olamazdı hiç kimse. Caton'un iki açmazı gözler önündeydi; ölüm ya da yadsınmış yaşam... o, kuşkusuz kendisine en hafif görünen şeyi seçti, ancak cesaret, bu iki kötülükten en büyüğünü seçmekten ibaret değildir her zaman; çünkü böyle bir seçim, kendi mutsuzluğundan zevk duymak kadar imkânsızdır. Cesaret, Caton'un bulunduğu koşulda, seçmek zorunda kalacağı iki kötülüğün en küçüğünü ayırt etmekten ibaretti yalnızca, ki insanların birçoğu bunu bile en büyük kötülük olarak görüyordu! Eğer dinin ışığı, ondan bunca esirgenmemiş

ve ona intihara bağlı sonsuz cezaları göstermiş olsaydı, o şüphesiz yaşamayı seçerdi, Yüce Yaradan'ına sınırsızca boyun eğer ve zalimliğin boyunduruğuna katlanırdı.

Ancak, insan aklı, kimi durumlarda intiharı suçladığında (Hıristiyanlık bu konuda daha da ileri gidip onu lanetleyecektir) yine aynı akıl, bizzat kendi doğasının yavaş intiharını da her fırsatta daha az yasaklamış olmayacaktır: Bu doğa ne bir güdüye ne de bir gerekçeye sahiptir, kaldı ki bu ilkeden felsefenin öğütlediği ve dinin doğruladığı bir sonuç çıkar; bu sonuç, yaşanacak günleri kısaltmaya yönelen saygısızca çilekeşliğin topluma karşı işlenmiş büyük bir suç olduğu ve bunun da dine karşı hiçbir şekilde bir şükran borcu anlamına gelmediğidir. Eğer bu kuralın dışında kalan kimi istisnalar varsa, akıl ve Hıristiyanlık bize bu istisnaların çok seyrek olduğunu zaten göstermiştir. Yaradan, nedenini bilmeksizin tapınmaya mecbur olduğumuz güdüler aracılığıyla, yarattıkları arasından kendi zevki için hayatını feda edecek kurbanlar seçebilir, ama o, tüm insanların birer kurban olduğunu asla öne sürmez. Tanrı, kendini, dünyanın bir köşesindeki bir Thébaide'e* adamıştır, ancak o kendi yasaları ve niyetlerine büsbütün karşıt olsun ki, tüm evren bir Thébaide'e dönüşsün ister. Bu düşünceler, intiharın ahlak tarafından kesinkes yasaklanmak zorunda olduğunu kavramımız için yeterlidir.

Yurttaş yalnızca kendi yaşamını insan toplumuna borçlu değil; aynı zamanda yeteneklerini de yazgının onu mahkûm ettiği ya da kendi seçtiği topluma borçludur. Biz diyoruz ki, insan kendi iradesiyle seçmiştir toplumunu. Çünkü, mutlak biçimde tiranca olmayan idarelerde, devletin her üyesi, bin bir zahmetle kendine bir yer bulur bulmaz, yeni bir yurt aramak için kendi vatanından vazgeçmekte özgürdür. İnsanların kendi ülkelerine olan bunca doğal ve genel bağlılığı ya onların orada tattıkları mutluluğa ya da daha iyi bir başka yerde bulunma belirsizliğine

* Thébaide: Issız yer (Ç.N.)

dayanır. Asya halklarına bizim Avrupa'nın ılımlı yöneticilerinden söz edin. Asya'nın despotları çok geçmeden kendi tebaları tarafından yüzüstü bırakılacaktır. Avrupa'nın her yurttaşına, içinde bulunacakları en özgün ve en mutlu yönetimin adını verin, kendi yetenekleri, ahlakları, karakterleri, servetleri bakımından en iyi idareden söz edin onlara, görülecektir ki artık ortada vatan diye bir şey kalmayacaktır, herkes kendine yeni bir vatan seçecektir. Ancak doğa onları korkutarak bu düzensizliği önleyecek, ve en bahtsız yurttaşların birçoğu bile, kendi durumlarının üzücü yanına katlanmak zorunda kalacaktır.

Çünkü her yurttaş, kendi vatanının bağrında öylesine yer etmiştir ki, kendi yeteneklerini kullanmayı, onlardan yararlanmayı, vatan için en yararlı olanı düşünmeyi buna borçludur. Bu belirleme, şu son zamanlarda iyice hareketlenmiş olan sorunu çözmemize yardımcı olabilir: Bu yurttaş hangi noktaya kadar bilim ve sanat alanındaki çalışmalara kendini bırakabilir, eğer bu çalışma devletlerin lehine değil de daha çok onlara zarar vericiyse? Soru, yasama ahlakı ve yurttaş ahlakıyla ilişkilidir ve bu yönüyle de ahlakın unsurları içinde kendine çifte saygın bir yer bulmaktadır. Burada bu soruyu derinlemesine ele alma iddiasında olmadan yine de, ahlakın tasarlamak zorunda olduğu ve ayrıştırarak, birtakım araçlar sağlayarak sorunu çözmesi bağlamında konuyu birkaç sözcükle özetlemek hiç de yararsız olmayacaktır.

Eğer insan, mutlak zorunluluk düzleminde birtakım bilgilere sahip olsaydı, yüreğinin gücü fazla dayanmazdı buna. Doğa ona ihtiyaçlarının ne olduğunu öğretmiş ve bu ihtiyaçları sağlayacağı araçları sunmuştur. Yine aynı doğa, sessiz sedasız kulak verildiğinde, başkalarına karşı mutlak ödevlerini de öğretmiştir ona. İşte, bir vahşiler toplumu kurmak için oldukça yeterli bir neden. Burada, uygar bir devletin benzer bir toplum üzerinde ne tür üstünlüklere sahip olabileceği sorulabilir. Bu soru, eğer bil-

gilerimizi olduğu kadar ihtiyaçlarımızı da çoğaltan eğitim bize zarardan çok yarar sağlıyorsa, bir karara bağlamayı gerektiriyor; ve yine, eğer eğitim zevklerimizi çoğaltmanın bir yoluysa, sonuç olarak diyebiliriz ki, bizi öngörülmesi güç birtakım yoksunluklara da hazırlamaktadır. Çünkü eğitim, bu anlamda doğanın bize sunduğu sınırlı zevkler için de bir hapishanedir... Bu soruları ortaya atarken, amacımız, hiç kimseye bir vahşiler toplumunu salık vermek değildir; sadece söylenmesi gerekli tek güçlü gerçek, dini bilgileri bu düşüncelerden ayrı tutmaktır; uygarlaşmış halklar arasında yaşamaya zorlanmış az sayıda vahşinin diğerlerinden daha mutlu olduğu nerede görülmüştür! Ancak, yine aynı gerçek aşkı, bu vahşilerin kendi ilkel doğalarını hak kılıyor, demek oluyor ki, vahşi birine uygun koşulun saptanmış olması da hiçbir şeyi kanıtlamayacaktır. Bu kaygılar ya da özlemler sadece bir alışkanlığın sonucudur, ya da çocukluktan itibaren oluşturmaya çalıştıkları yaşama tarzına göre, insanların doğal bağlılığının. Şu halde, yalnızca uygar halklar arasında doğmuş ya da yetişmiş bir yurttaşın, benzer bir toplumda doğmuş yetişmiş bir vahşiden daha çok ya da daha az mutlu olup olmadığını öğrenmek kalıyor geriye. İnsanların rızası bu soruya odaklanmışa benziyor; onlardan birçoğu, uygarlaşmış devletlerde yaşıyor olmanın daha avantajlı olduğuna inanmış görünüyor; ve insanoğlu kendi gerçek avantajları hakkında körlük ettiği için suçlanamaz. Zira, devletlerin uygarlığı, en azından onları oluşturan insanlardaki bilgi ve kültürü bir dereceye kadar yansıtabilir; geriye bu bilgilerin nereye kadar götürülmek zorunda olduğunun incelenmesi kalıyor.

Bilgilerimiz iki türdür, yararlı olanlar ve tuhaf olanlar. Yararlı bilgilerin yalnızca iki konusu vardır; ödevlerimiz ve ihtiyaçlarımız; tuhaf bilgilerin -bunlara anlaşılmaz da diyebiliriz- konusu ise, hazlarımızla ilgilidir; bu hazlar zekâya ve bedene ilişkin olabilir. Yararlı bilgiler, zorunlu olarak uygarlaşmış bir top-

lumda oluşur; ancak yararlı bilgilerin uzamı nereye kadardır? Şurası açıktır ki, bu uzam, yararlılığın farklı derecelerine göre daraltılabilir ya da genişletilebilir.

Birincil düzeydeki yararlılık bilgileri, hemen hemen tüm insanlarda ortak olan ödevler ya da ihtiyaçları içerir. Bunun ardından, içinde yaşadığımız özel toplumla ilgili olarak bize yarar sağlayan bilgiler gelir; toplumun yasalarının bilgisine ve ikamet ettiğimiz ülkede doğanın ihtiyaçlarımıza ilişkin sağladığı bilgiye sahip olmaktır bu. Son olarak, başka toplumlarla olan ilişkisinde topluma yarar sağlayan bilgiler alır üçüncü sırayı.

Sözünü ettiğimiz tüm bilgiler, uygar bir toplum düzeni içinde gelişmiş olmak zorundadır. Öyle görünüyor ki, bu konu geniş bir alan açmaktadır önümüze; bununla birlikte böylesine sınırsız olan bu alan, eğer söz konusu bilgiler mutlak zorunluluk düzeyine indirgenirse oldukça dardır da. Basit ama tuhaf bilgiler söz konusu olduğunda, bu iki tür bilgiden ayırmak gerekir onları. Çünkü kimileri dolaylı biçimde yararlı bilgilere bağlıdır en azından. Bu bilgiler, bazen özenle geliştirilmiş ve özellikle araştırmalarını yararlı konulara yöneltmiş bilimler kadar arzu edilir.

Ama biricik amacı zevk ya da bilgiçlik olan tartışmalı bilgiler için ne söyleyeceğiz? Görünen o ki, kendi ulusuna daha yararlı olamadığı için bu bilgi türünü bilimler arasına sokmak doğru değildir. Hele her yurttaşın devletin vazgeçilmez ve gerçek bir parçası olduğu ve devlet için yararlı işler yapmayı kendine borç bildiği cumhuriyetlerde bunun sözünü dahi etmemelidir. Bu tür bilgilerle oluşturulan bilimler, şu halde, bir monarşinin yurttaşlarında, yönetim yapısının yararsızlığa mahkûm edildiği ülkelerde korunmuştur daha ziyade ve bu idareler, kendi aylaklıklarını sonuçsuz bazı girişimlerle yumuşatmaya çalışırlar.

Burada son olarak yalnızca zor ve soyut bir konu içeren ve ne yazık ki çok az sayıda insan için eğlenceli bir uğraş olan nazari

bilimlerden söz edeceğiz. Bu, tamamıyla hoşnutluk uyandıran bilgilerle aynı şey değildir. Eğer insanların kültürü yalnızca dehanın ve yeteneğin bir yapıtı olabilirse, bu kültürün ürünü olan meyveler büyük bir kalabalık tarafından paylaşılmak ve hoşa gitmek zorundadır. Toplumun rızasına katkıda bulunabilen bu kişiler, kuşkusuz kısır ve hayali bilgilere tercih edilebilir; ancak bu üstünlük, önemli bir sakıncayla dengelenmiştir. Zevkler çoğalırken, bu sakıncadan esinlenir ya da buradan beslenir; bu eğilim aşırılığa ve başıbozukluğa yakındır; onu bastırmak, düzenlemekten daha kolaydır. Şu halde belki de insanlar zevk sanatlarını kendi haline bırakmak yerine, onları tam zamanında yasaklamışlardır.* Bununla birlikte bu zevk sanatları bir kez öğrenildiğinde bazı devletlerde, kısa zamanda çok sayıda işsiz güçsüz takımının oyuncağı olur ve kendi aylaklıklarını zararlı kılmayı engeller. Eğer çok ince ayrıntılara girecek olsaydık, bu denemenin sınırlarını aşmış olurduk. Ancak, ortaya atılan soru farklı temellerde düşünüldüğünde ve farklı bölümlere ayrıldığında, öyle görünüyor ki, bilim ve sanatlar kültürünün devletler ahlakı ve yurttaş ahlakı üzerindeki etkisi daha kesin hatlarıyla ele alınabilecektir.

* "Sanatların birçoğu" der Xenaphon, "onlarla ilgilenenlerin bedenlerini bozmuştur: Sonunda, hepsi de bir ateşin yakınında ve gölgede oturmak zorunda kalmışlardır; onların ne dostları, ne de cumhuriyet için ayıracak zamanları vardır artık." "*Ünlü Deyişler*" 5. Kitap.

- XII -

Filozofun Ahlakı

Şimdi sıra filozofun ahlakına geldi. Bu ahlakın amacı, daha önce de söylediğimiz gibi, başkalarından bağımsız olarak kendi mutluluğumuzun koşullarına ilişkin düşünme tarzı geliştirmektir. Bu düşünme tarzı iki ilkeye indirgenebilir; zenginliklere ve erdemlere bağlılık. İlki, doğrudan doğruya insan ahlakına girer, bundan daha önce söz etmiştik; ikincisi bu ahlaka daha az bağlı görünüyor, çünkü erdemler, ne gerçek fiziksel huzurumuza, ne de tüm yurttaşların bu konuda birbiriyle eşit bir hakka sahip olduğu moral varlığımıza bağlıdır. Ama eğer erdemler üstünde çıkar gütmeme, toplumla ilgili ahlaki bir zorunluluk değilse; bu, mutluluğumuz için zenginlikler hakkında çıkar gütmemekten daha az zorunlu değildir. Akıl kuşkusuz erdemlerin desteklenmesine izin veriyor, ancak ne var ki, erdemler istenmedikçe onlara asla ulaşılamaz; erdemlerden yararlanmak mutluluğumuzu artırabilir, onlardan yoksunluk ise mutluluğumuzu

azaltmaz. Gerçek felsefe denilen şey de bundan ibarettir. Özünde; yoksa, arzu edilen şeyi hor görmeye tahsis edilmiş bir algı değil. Oburca araştırmak ya da sabırsızlıkla beklemek, erdemlere aşırı bir fiyat biçmek olur. Yine de, boşunalığın aşırıya vardırılması, birbirine karşıt bu iki sonucu üretir.

Şu halde yerleşik ahlakın ilkelerine göre, hırsların nereye kadar götürülmesine izin verilebilir? Bu tutku (hırs), edimlerin en büyük hareketlendiricisi ve insan erdemlerinin de motorudur, yine aynı nedenle bu tutkuyu yatıştırmayı istemek de tehlikeli olacaktır, bu tutku ılımlılaştırıldığında, saygın bir duygu haline gelir, sonrasında ise ruhun aydınlanışının bir kanıtı; ama aşırıya vardırıldığında, tüm kusurların en iğrenci ve uğursuzu olup çıkar. Gerçekten de ne kan, ne ilişkiler, ne de ödevlere saygı duymamak için yapılacak tek şey, bu tutkunun aşırıyı vardırılmasıdır. Cimri birinin ara sıra dostuna karşı cömertliği tutar; sevgili ara sıra başkasına kendi yavuklusunu feda eder; tutkulu biri, sahip olmak ya da ulaşmak istediği şey için varını yoğunu harcar. Varolan tüm kötülüklerin nedeni insanların tutkuları olduğu gibi; tutkuların sınadığı bahtsızlar da, bilge birinin merhametini daha az uyandıranlardır.

Tutkuları daha etkili biçimde bastırmak için, ahlak bize onların sonucu olan aşırılıkları düşünme fırsatı verir. Bunun içindir ki, aşırı tutku, nefret edilesi bir durumdur ve arzu etmek bir utançtır. Bu iki tutkunun kaynakları aynı ilkeye dayanır; hırs sadece daha az bayağı birkaç şeyi içerir; istek kendini gizleyerek hareket ederken, hırs doğal olarak keşfe uygundur, kendini açığa vurur. İstek varsayar, kendi bayağılığının ya da güçsüzlüğünün ya da en aşağılık olanın gizli bilgisiyle, kendi bayağılığına indirgenmiş adalet sancısı, yani kendisi için bir kötülük olmayan ve bir başkası için bir iyilik olan şeyin sancısı içinde kıvranır; zira, bu duygulardan her biri, kolay kolay günışığına çıkarılacak

nitelikte değildir. İstek, her zaman, en azından kendi konusu olan şey için, birtakım övünçler varsayar; şu halde, istek daima haksızdır; bunun içindir ki, kendini gizler. Eğer isteğin nesnesi yalnızca yapay bir övünçse, ya da iğreti ve boş bir şeyse, isteğin oranı azalır ve çok geçmeden, erdemler, onları edinmiş kişi ve hatta erdemlerin kendisi için bile bir hoşgörüye dönüşür.

Aşktaki kıskançlık, istekteki kıskançlıkla aynı türden değildir; ilki daha doğal bir duygudur ve çok az utanç içerir. Bu kıskançlık, sevilen nesneye sahip olma konusundaki bulanık bir korkudan başka bir şey değildir. Aşk daha özel bir duygudur ve tüm diğer duygulara öylesine baskındır ki, doğal olarak kendi niteliğinin izlerini taşıyan, onunla benzer bir karşılığı gerektirir. Şu halde, onu belli bir bayağılık düşüncesiyle ilişkilendirmemelidir. Ahlak her ne kadar aşktaki kıskançlığa saldırıda bulunsa da, bize, aşkın kaynağının mutsuz kimseler olduğunu kanıtlamaya girişir; yumuşak ve korkunç duyguları Yaradan'ın lütuf ya da öfkeli bir durumundayken insanlara bildirip bildirmediği sorulabilir. Günümüzün bir filozofu, Yaradan'ın yapıtlarından birini incelerken, aşkın niçin tüm yaratıkları mutlu etmeye yetmediğini ve niçin insanın mutsuzluğuna neden olduğunu soruyordu, "Bunun nedeni" diyordu; "fiziksel iyiliğin ve ahlakın yalnızca bu tutku içinde yer almasıdır, yani, aşka eşlik eden duygunun hiçbir değeri yoktur." Bu filozof, kuşkusuz, aşk ahlakının yalnızca fiziksel açıdan duyulan zevke hiçbir şey katmadığını iddia ediyordu; ancak deneyimler onun karşısındaydı; o, ahlakın yalnızca bir yanılsama olduğunu söylemeye çalışmıyordu, ahlak aynı zamanda gerçekti ve zevkin tüm canlılığını yıkacak güce sahip değildi, ama ne kadar az zevk gerçek bir nesneye sahipti! O, sadece aşk ahlakının tüm kötülüklerin nedeni olduğunu ve bunun da, kendi düşüncesini bal gibi desteklediğini söylemek istiyordu. Eğer aklın daha yüce aydınlanışları bize daha mükemmel bir koşulu vaat edemiyorsa, bu üzücü ger-

çekten çıkaracağımız tek sonuç, bize zevklerin en baştan çıkarıcı elini sunan doğadan yakınmamız için sayısız nedenimiz olacağıdır. Bu filozof, açıktır ki, doğanın çevrelediği gizli kayalıklardan bizi uzaklaştırmaya çalışıyor görünmektedir. Ama bu üzücü gerçek yine de bizi adeta yoksunluk ve acı arasındaki bir uçurumun kıyısına yerleştirmektedir.

Şu halde yol açtığı doğal sonuçlardan, yani kötülüklerden sakınmak için, her zaman zevklerden vazgeçmek gerektiğini öğütlemek (insanlık durumunun en acıklı yazgısıdır bu), filozof ahlakının en büyük ilkesidir. Bizi yaşama bağlamaksızın ona katlanmak zorunda bırakan bu tatsız varoluş, yine de hırsın ve bilgece çabalamaların bir konusudur; ve gerçekten de her şey dengededir, bu açıdan düşünüldüğünde bize daha fazlasını arzu etmemizi buyuran yine kendi durumumuzdur. Hâlâ, insanların birçoğu, öylesine yakınma doludur ki, kendi sarsılmaz ahlaklarıyla bile bu huzur ve vurdumduymazlık durumunun önüne geçemezler; binlerce nedenle kendi huzur dolu durumlarını daha da bulanıklaştırırlar; birileri bedensel acının bizden bağımsız olduğunu, diğer bir kısmı da düşünme arzusu, erdemler ve zafer aşkının, kendi ruhumuzda artık hiçbir kökü olmayan, ancak başkalarının görüşünden kaynaklanan şeyler olduğunu savunurlar. Felsefenin bu konu hakkındaki tüm dersleri, eğer doğa bizi, temel olarak organların yapısına bağlı bir düzenlemeye mahkûm etmişse, bizi iyileştirme konusunda oldukça yetersiz kalacaktır. Şurası bir gerçektir ki, bu duyarsızlık gerek fiziksel, gerek ahlaki olsun, aynı zamanda hem kötülükler, hem de zevkler hakkında kimi sakıncalara sahiptir, çünkü aynı etki, bazılarını zayıflatırken, bazılarını da yatıştırır; acıya karşı aşırı duyarlılık, organların da en hoş izlenimlerden tat alabileceğini varsayar.

Bu kısa değini, sanırım filozofun ahlakının başka noktalarının neler olduğunu ortaya koyuyor. Yasa koyucular ve devletler

ahlakı, yalnızca oldukça az sayıda insanla ilgilenir; insan ve yurttaş ahlakı ise, toplumun her bir üyesiyle ilgilidir; ancak, bu ahlak biçimlerinin hepsi, eğer deyim yerindeyse, herkesin zahmetsizce farkına varmak zorunda olduğu belirli çizgilere sahiptir; filozofun ahlakı, yalnızca güçlü ruhlar ve kıvrak zekâlar tarafından yakalanabilecek daha ince nüanslar içerir. Ahlaklar bilimin böylesine önemli olan bu kısmı, tüm ahlakın da başlıca meyvesidir, düşünen her insanı kendine doğru çeken bir amacı vardır bu ahlakın. Bu yüzdendir ki, bu bilimin unsurları belirli yönlerden sınırlanmak zorundadır. Filozofun ahlakı, aynı zamanda bizi daha çok ilgilendirmesi gereken felsefenin de belli bir bölümünü temsil eder; düşünme sanatını, Tanrı ve bizim kendi hakkımızdaki bilgilerimizle, ödevlerimizi içinde barındırır.

Kamu yararı aşkının bize esinlediği bir dilek, ve bir yurttaş filozofun çabasına yaraşır biçimde kendini mahkûm edebilmesinden hareketle, ahlakın bu unsurlarından belli sonuçlar çıkarmamız ne ölçüde mümkün olabilir? Bu, kaldı ki, sonradan, çocukların anlayıp kullanabileceği düzeyde bir Ahlak-Din Bilgisi yapıtına dönüşsün. Belki de, erdemli insanların yaşadığı bir toplumda bu çabanın anlamlı bir karşılığı olmayacaktır; böyle bir toplumda zaten, erken yaşta nasıl ilkeli bir varlık olunur, öğrenilmiştir; ve daha çocukluktan başlayarak ağırlığı hissedilen gerçeklerin gücünün, ruhumuz üstünde ne gibi etkilere sahip olduğu bilinmektedir. Artık bu yapıtta, ahlaka temel oluşturan kavramların tartışılması ve geliştirilmesi söz konusu edilmeyecektir; çocukların bile yüreğinde bu yapıtın özdeyişlerine rastlanacaktır; tutkuların ve ilginin olduğu bu yürekte, henüz hiçbir doğal ışık örselenmiş değildir. Kim bilir belki de adalet ve adaletsizlik duygusunun en canlı olduğu yaş, bu yaştır; ama hangi üstünlük, bu duygunun geliştirilmesi ve erkenden duyumsanmasına hizmet etmiş olabilir? Bir Ahlak-Din Bilgisi kitabı olsa olsa başkalarına karşı yükümlü olduğumuz şeyi bize öğret-

mekle sınırlar kendini. Bu kitap bizim kendimize karşı olan ödevlerimiz üstünde de ısrarla olmak zorundadır; böyle bir kitap bizi mutlu kılmaya tahsis edilmiş davranış kuralarını da esinlemeye çalışır bize; kendi benzerlerimizi sevmeyi, onlardan korkmamayı, onlara saygı duymayı öğretir, ve son olarak da erdemli eylemler ve dürüst duyguların ödülünün bir gün verileceğini vaadeder. Eğitimin önemli noktalarından ve aynı zamanda en zorlu yanlarından biri, çocuklara yetişkinlerin yargılarına ne dereceye kadar kulak kabartmaları gerektiğini öğretmektir: Çünkü aşırı duyarsızlık insanı hain yapabileceği gibi, aşırı duyarlılık da mutsuzluğa itebilir onu.

- XIII -

Gramer

Bu denemenin insan için vazgeçilmez bir nitelikte olan mantık, metafizik ve ahlak bilimlerini içeren ilk bölümüne noktayı koymadan önce, çok önemli bir düşünceyi atlamamak gerekiyor. Her birini konularının farklılığı ve duyguları bakımından ayrı ayrı değerlendirmemize karşın, yine de kendi içlerinde bir bütün olduklarını ve tahmin edilemeyecek ölçüde birbiriyle karşılıklı etkileşim içinde bulunduklarını söylemekle yetiniyoruz burada; bu nedenledir ki, bu bilimleri daha iyi şekilde incelemek için izlenebilecek en felsefi düzen, belki de tümünü ayrı ayrı açılardan ele almamak, birbirleriyle ilişkileri bağlamında değerlendirmek olurdu. Gerçekten de metafiziğin başlıca amacı, düşüncelerimizin kaynağını incelemek ve onların tümüyle duyularımızın bir ürünü olduğunu kanıtlamaktır. Zira, bu incelemeyi eksiksiz bir biçimde yapmak için, duygularımızın bizde tıpkı adalet ve adaletsizlik düşünceleri gibi, birbiriyle daha az ba-

ğımlıymış gibi görünen düşünceleri nasıl bir düzen içinde doğurduğunu göstermek gerekir. Şu halde, metafiziğin birincil gerçekleri, temelde, ahlakın birincil kavramlarıyla bağıntılıdır; ve felsefi bir çözümlemede bu iki öğeyi göz ardı etmemek gerekir. Bir başka yönden, mantık, düşünceleri kendi aralarında karşılaştırma sanatıdır; zira, onları karşılaştırmayı öğrenmek için, düşüncelerin hangi yolla üreditklerini bilmek gerekir; bu bakış açısından, metafizik, şu halde mantık bilimini öncelemek zorundadır. Ama aynı zamanda, akıl yürütme sanatını kullanmaksızın düşüncelerin ne yolla üretildiği fikri de geliştirilemez; şu halde, mantık bu bakımdan düşüncelerin üremesi araştırmasını öncelemek zorundadır. Hiç kuşku yoktur ki, mantık, metafizik ve ahlak bilimlerinden her birini ayrı olarak, bu üç bilimde ortak olan bazı kavramlar gözetilmeksizin incelemek mümkün değildir. Felsefenin öğeleri içine dahil edildiğinde, gözlemlemeyi düşündüğümüz bu alanda, bunca zorunlu ve görünüşte bir kısırdöngü izlenimi veren bu karışıklıktan nasıl sakınacağız peki? Kendi algılamaları içindeki zekâmızın işleyişine bir parça dikkat etmek, bu sakıncadan sakınmamıza yardımcı olacaktır. Tıpkı hissetme yetisi gibi yargılama yetimiz de, varolmaya başladığımız ilk günden itibaren bizde mevcuttur. Henüz bir çocukken bile, yargıları kıyaslama, bizim için yararlı ya da sakıncalı olan şeyi tanıma ve dolayısıyla yargılarımızdan sonuçlar çıkarma yetisine sahibizdir. Şu halde, hepimizin doğuştan getirdiği doğal bir mantık düzeni vardır ve tıpkı içgüdü gibi, bu doğal mantık ilk edimlerimize yön verir, filozofun hesaba katması gereken şeylerden biri de budur. Bir bilim olarak düşünülen mantık, en zor ve en karmaşık kombinezonlar (düzenlemeler) yapabilme sanatıdır ve filozofun anlamlandırmak zorunda olduğu da bu sanattır işte. Öyleyse, o öncelikle duyularımız aracılığıyla dış objeler hakkında nasıl bilgi sahibi olduğumuz konusunu irdeleyecek, ardından da duyumlarımızın düşünceleri

nasıl ürettiğini araştıracaktır; bu vesileyle, yine o, ahlak biliminin başlıca temellerini kurmaya çalışacak, ayrıntılı biçimde ahlak sorularına geri dönecek ve bu sarsılmaz temellere kaynaklık edecek gerçeklikleri geliştirmeye verecektir kendini. Bugün artık yeterli biçimde bilinen düşüncelerin oluşumu yardımıyla, filozof, düşünceleri birbiriyle kıyaslama sanatı, yani mantık denilen şeyi açıklığa kavuşturacaktır; buradan da, akıl yürütme kurallarının en yararlı uygulaması olan Tanrı'nın varlığın büyük gerçeğine tutarlı bir geçiş yapacaktır.

Ancak, mantık ve metafizikten ayrı düşünülmeyecek olan ve temelde her ikisi tarafından da içerilen ve kısaca konuşma sanatı adı verilen bir başka bilim daha vardır ki, gramer adı verilir buna da. Bir yandan, dillerin oluşunu, insanların kendi düşünceleri üstüne kafa yordukları uslamlamaların bir meyvesiyken; öte yandan, kendi düşüncelerimizi açıklamakta kullandığımız sözcüklerin seçimi, edindiğimiz yargıların yanlışlığı ya da doğruluğu üstünde büyük bir etkiye sahiptir. Öyleyse, gramer, akıl yürütme sanatıyla olduğu kadar, düşüncelerimizi değerlendirme biçimiyle de doğrudan ilişkilidir ve bu yönüyle filozofun araştırması gereken öğelerden biridir. Dolayısıyla o, kendini dillerin oluşumuyla ilgili genel ilkelerle sınırlamak zorundadır; her özgün dilin kurallarının ilkeleri, basit birer uygulama ya da eğitimcilerin kuruntularından başka bir gerekçesi olmayan tuhaf uydurmalardır. Gramerci filozof, şu halden farklı sözcük türlerini inceleyecektir; bireyleri tanımlayan sözcükleri, sadece soyut varlıkları simgeleyenleri; farklı varolma biçimlerine vurgu yapanları, zekânın farklı bakış açılarından bir objeyi tasarlarken seçtiği sözcükleri; basit düşüncelere kaynaklık eden ve dolayısıyla tanımlamada hiçbir kuşku içermeyen, ama dillerin felsefi kökleri olarak görülebilen, yani tüm diğerlerini açıklamaya yarayan temel ve birincil terimler olarak görülebilen sözcüklere eğilmeli; bu sözcükleri tanımlama biçimini, karmaşık düşünce-

ler oluşturmaya yarayan söz öbeklerini, sözcüklerin metaforik ve temsili anlamlarıyla bizzat kendi anlamlarını, bu anlamları çok ustaca birbirinden ayıran zorunluluğunu; ve son olarak da, belli sayıda sözcükten oluşan dilleri kolayca öğrenebilme biçimini ve diğer dilleri keşfetmek için bu sözcüklerin bilinen anlamlarından yararlanmayı açıklamak zorundadır. Çünkü, hiçbir dil yoktur ki, kendi anadilimizi öğrendiğimiz kadar rahatlıkla öğrenilsin; öyle ki, bu dilde kitaplara ve eğitimcilere daha fazla gerek duyulmasın. Az-çok tekrarlar yapa yapa, bir dilin terimlerinin taşıdığı anlamı gereği gibi öğrenmeyi başarabiliriz; bu çaba da, çoğun, oldukça zahmetli ve karmaşık olabilir. Zihnin harcadığı en büyük çaba, konuşmayı öğrenirken harcadığı çabadır. En aptal insan bile yine de başarabilir bu işi. Ve bu örnek de, kavrayış ve sabrın ne derece etkili olduğunu ve ihtiyacın bizi, nasıl bir çırpıda yetenekli kıldığını açıkça ortaya koyar.

Ayrıca, aynı sözcüğün farklı anlamlara elverişli yapısını olduğu kadar, aynı anlamı karşılayan ve eşanlamlı adı verilen farklı sözcükleri de inceler gramerci filozof; kesinlikte aynı anlama sahip olan ve her fırsatta birbirinin yerine geçebilen sözcüklere eşanlamlı sözcükler adını verir; aradaki küçük farklarla birlikte aynı düşünceyi temsil eden sözcükler, bu açıdan, birbirinin yerine kullanılabilirler; özellikle bu farkları belirgin bir şekilde hissedebilme ihtiyacı duymadığımız zamanlarda. Bir dilde birinci dereceden eşanlamlı sözcüklerin olması bir sakıncadır belki de; ancak bu, ikincil dereceden eşanlamlıları belirtmekten daha kolay ve anlaşılır bir zemin sağlar. Yoksul ve hiçbir inceliğe sahip olmayan bir dilde olduğu gibi. Gerçekten de, iki ya da daha fazla eşanlamlıyı meydana getiren şey, öncelikle bu sözcüklerde ortak olan genel bir anlamın varlığıdır; bu sözcüklerin her zaman eşanlamlı bir görünüm sergilememelerinin nedeni ise, aralarındaki ince nüanslar ve bu genel ve ilksel anlamı değiştiren, hemen hemen gözle görülmez bazı ara anlam bağla-

rıyla ilgilidir; öyleyse her zaman incelenen konunun doğasıyla, bu nüanslar açıklanamaz, her seferinde birtakım ortak anlamlara gereksinim vardır ve eşanlamlı sözcüklerin her biri farklı biçimde kullanım alanlarına sahiptir; dolayısıyla, eğer bir dilde iki sözcük birbirinin yerine asla kullamlamıyorsa, bundan, bu sözcüklerin anlamlarının birbirinden kesinlikle farklı olduğu sonucu çıkar, sadece aradaki ince nüanslarla değil, aynı zamanda çok belirgin ve çok büyük farklılıklarla da uzaklıklarını belli ederler; dilin sözcükleri, şu halde, artık bu nüansları açıklayamazlar; özellikle de dil, yoksullaşmaya ve tüm inceliklerini kaybetmeye başlamışsa.

Felsefi gramer hakkındaki bu ayrıntılardan sonra, şimdi de telaffuz edilmiş bir yargıdan başka bir şey olmayan önermeye geçebiliriz. Öncelikle önerme hakkında çok farklı türlerden ve farklı kısımlardan söz edilecek, daha sonra da, sözdiziminin başlıca kurallarına, yani varolan herhangi bir dilde, açık-seçik ifade şekli için konulmuş kurallara değinilecektir. Bu vesileyle, sorunun hâlâ güncel olup olmadığı ve eğer bazı dillerde bir inversiyon* kuralı varsa, bu kuralın nelerden ibaret olduğu incelenmeye çalışılabilir. Bazı sözcüklerin açıkladığı düşünceler düzeninden farklı olan bir önermenin, sözcük düzenine sahip bir dilde inversiyon kuralı olmaz. İnversiyon sorunu, şu halde, bir önerme tarafından içerilen düşüncelerin hangi sırayı izlediğini bilmekten ibarettir, bu da söz konusu önermeyi sunan kişinin zekâ düzeyini ortaya koyacaktır. Zira daha fazla hiçbir şey söylememek için, bu düzeni belirlemek eğer bunca zor olmasaydı, düşüncelerimiz süratle birbirini izler; aynı şekilde daha önce belirttiğimiz gibi, eğer zekâmız benzer bir düzeni izleseydi, birçok düşünceye aynı anda sahip olurduk; ve eğer bize kendini aynı anda sunan bu düşüncelerin sayısı az ya da çok zekâların doğasına ve dikkat derecesine bağlı kalsaydı; düşüncelerin, do-

* İnversion: Bir cümledeki sözcüklerin sırasını değiştirme (Ç.N.)

layısıyla ifade ettiğimiz yargılardaki sözcüklerin doğası üstüne genel ve dâhice kurallar koymanın bir aracı bulunabilirdi.

Bu farklı sorular, felsefi gramerin hareket etmek zorunda olduğu başlıca noktalardır; bundan geriye ise, yalnızca her bir dilin özel gramerlerinden uzak durmayı bilmek kalacaktır.

"Niçin yaşamın kendisi de, zaman zaman üzüntü içinde farkına varılan daha sürekli ve daha derin bir uykudan başka bir şey olmasın? Duyumlarımın nesnelerinin neler olduğunu düşündüğümde, beni var eden bu düşüncede karşıtlıklarla karşılaşıyorum! Biri Ruh, diğeri Madde olan, birbirinden kesin bir çizgiyle ayrılmış, aynı zamanda birbirine karşıt bu iki öz, nasıl oluyor da etkide bulunabiliyor birbiri üstünde -kaldı ki, biri diğerinin düşüncesine sahip olsun?"

Keskin ve derin bir metafizik öngörüyle aydınlanmış olarak, felsefenin görkemli bir çağında, akıl ve zekâyı metafiziğin en üst basamaklarında tanımlamaya girişmiş sıradışı bir filozof Jean Lerond d'Alembert. Aynı zamanda, tıpkı matematik bilimler gibi, belagat, ahlak, bilim ve sanatlara da doğa bilimlerinin en tutarlı ilkeleri arasında yer açan ve tüm "felsefi öğeler" sistemini uygarlığın geleceğine sunmayı düşleyen eşsiz bir deha.

ISBN 975-584-168-7